

895
ДМ. ДОНЦОВ

ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
— 1994

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

ДМ. ДОНЦОВ

ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

**Проект зі збереження
спадщини
української еміграції**

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1941

Передрук з квартальника „В і с т н и к“

Надруковано в серпні
1941 р., 20.000 прим.,
в друкарні ч. 2, Львів, вул.
Цекарська ч. 11, на папері
форм. 60×92. Зам. № 7.

Ред. Д. Ісєлев

Цією книжкою маю на меті звернути увагу наших читачів на одне з найважливіших питань сучасності. Цим питанням є — питання традиції.

Минулий вік залишив нам в спадщину, між іншим, критичне, коли не зовсім вороже, відношення до наших історичних традицій. З височини свого «поступу» і своєї «культури» поблажливо дивився ХІХ-ий вік на наше «темне середньовіччя» і взагалі на наше «некультурне минуле»...

Дикість і одчайдушність минулих віків збуджували нехіть і найрізномродніші застереження з боку цивілізованих кругів. Минуле — це були щаблі, безповоротно перейдені. Кликати до повороту тих віків — значило бути реакціонером, ретроградом, взагалі людиною некультурною, а часом — і національним шкідником.

1917-ий рік на Україні мусів дещо змінити те наставлення нашої інтелігенції. Але — не дуже. Частина цієї інтелігенції викликала в пам'яті наше минуле, але соромливо, неначе

проти волі, і завше намагаючись увілляти нове вино в старі міхи, намагаючись погодити націю з інтернаціоналізмом, Святу Софію з релігійним індиферентизмом, гетьманщину з народоправством, а запорожців з соціалізацією землі. Друга частина — не робила і тих спроб пов'язати те, чого пов'язати не можна було; вона — просто і одверто старі традиції заперечувала. А натомість висувала для прикладу і наслідування нові традиції ХІХ-го віку, віку Драгоманова на Україні і соціалізму.

Ті ж небагато, які приймали історичні наші традиції, приймали їх поверхово: захоплювалися княжою Руссю через те, що були монархічних переконань, так само мріяли і про гетьманство, роблячи з гетьманів монархів. Інші, знову, шанували Січ за її «демократизм» і за те, що була це «республіка». Ні перші, ні другі, ні треті — не є близькі авторові цієї книжки.

Ставлячи питання, які традиції маємо ми взяти собі за дороговкази в історичну мандрівку, я вибрав якраз традиції нашого «темного середньовіччя», але не як прихильник тої чи іншої форми правління. Мені ходило не про зверхній фасад минулих віків, не про напис над будівлею, не про установи ті чи ін-

ші, — лише про дух, що одушевляє і окрилював людей тої далекої доби. Мен ходило про те, щоби зробити «звидини», конфронтацію двох періодів нашої історії, оскільки вони, ті періоди, відбивалися в цілім світо відчутті історичних акторів. Цими періодами були — минула доба аж до упадку гетьманщини і отой XIX вік, який спростачив, скалічив, осміявши перед тим дух попередніх віків.

Ціль цієї статті представити той ґлибокий упадок, в яким опинилася наша національна психіка минулого століття, а з другого боку, — свіжість, життєвість і міць традицій сперед XIX віку. Вказати подекуди на вічність правил їх життя, на їх невмирущу життєву мудрість, яка вже починає відроджуватися в наші часи. Вказати на потребу скінчити раз на завжди з традиціями часів упадку, щоб повернути до інших, до іншого життєвого «віру».

Книжка має конспективний вигляд. З тої причини до схеми, до плану її можна було б написати книжку вдсятеро повнішу, в сто разів більш ілюстровану прикладами і контр-прикладками...

Але коли є загальна схема, її вже не тяжко буде виповнити кожному, хто того бажає

і хто має змогу це зробити. Можна написати окрему книжку навіть на поодинокі теми, що зачеркнуті тут і обняті як цілість. Може не до одної з них колись поверну.

Львів, 19 лютого 1938.

АВТОР

Модним у нас стало слово «традиція».

Всі пишуть про пошанівок для традиції. Всі групи взаємно себе обвинувачують, що не поважають традицій. Всі бачать в них чудесне лікарство, джерело національного відродження.

Можливо, що це так. Навіть напевно так. Народ без традицій не живе, а животіє. Коли тратить свої, йому вбивають в голову чужі, бо не може жити ніяка людська збірнота без певних правил і наказів. Традиції — це панцир, який хоронить збірноту від ворожих ударів, немов тіло вояка, що не дає йому охляти.

Прив'язання до мови, віри, звичаїв, до ідеалів предків, їх моральних, релігійних, політичних, економічних і соціальних догм, вистражданих і викутих в огні змагань і переказаних прадідами внукам, — це прив'язання є фундаментом нації. Але чи оті, передавані з роду в рід, витворені історією прикмети нації, є завше додатні? Чи коли, наприклад, якийсь народ віками — як жиди в Вавилоні

чи в Єгипті — мусів коритися фараонам, не витворить в нім історія прикмет невільника? І чи ці прикмети, що стали теж «традицією», варто плекати і шанувати? Чи треба приймати всі традиції гуртом, чи робити вибір між ними?

Любов до свого... Але ж вона може бути активна і пасивна. Чи ця остання гідна пошани? Можна бажати, щоби «своє, рідне» зайняло незаперечене ніким певне місце в світі... Але яке — надрядне чи підрядне? Щоби воно грало ролю маяка, що світить і іншим у темі, чи ролю п'ятого колеса до чийогось воза? Можна прагнути добитися значення в світі отому «своєму і рідному»... Але яким шляхом? Чи те значення виблагати, вишахрувати, чи вибороти? І чи кожний з тих способів гідний того, щоби його піднести до ваги традиції, яку треба ростити і передавати нащадкам?

Справа не така проста і вимагає ясної відповіді.

Є традиції і традиції. Відома традиція автора «Заповіту», яка деякими зворотами так нагадує слова «Марсельєзи». Її — хоч і без таланту — подав пізніше й напівзабутий поет середини минулого віку Ксенофонт Климкович, що писав, як то

нас слов'яни з світу зводять

та між собою «за зїжу руської землі гризуться». І заповідає, що «прийде Божий суд»,

і час великої молитви,

коли від Дніпра аж по Кавказ

Такий відправим парастас,

Що внуки й правнуки згадають...

Хіба ж на світі мало нас?

Оце була б одна традиція, яка — хоч не силою вислову, та думкою — цілком відповідала заповітові Шевченка.

А ось друга традиція:

Слов'янській землі! — наша Вкраїна

Середня сестра поміж вами:

Нікому неправди вона не вчинила

І правди бажа між сестрами.

З північною Руссю не зломим союзу,

Ми з нею близнята по роду.

А далі йдуть поклони і залицяння і в бік інших слов'ян — від автора цього «слов'янського гімну» Михайла Драгоманова... І це також традиція, хоч і суперечна Шевченковій, бо маса нашої збаламученої інтелігенції ставляє і досі на недосяжний постумент автора того «гімну», несучи його «братерсько»-плебейські гадки в народ.

За якими ж традиціями йти?

Ми згадуємо традиції Петра Дорошенка, Орлика, Богуна. А є й такі, що хочуть відновити «традиції» Киселя. Одні славлять традиції Мазепи, другі — Кочубея.

Одні проповідували, що царат — наш історичний ворог, а боротьба з ним є нашою історичною традицією. Інші ж, знову, що «московський царизм це й українські історичні святощі» та що «через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, були зовсім історичними патріотами».¹

Олександр Кониський під час Кримської війни був змушений обставинами до короткої канцелярійної служби в Прилуках для «матушки Росії». Цей примус так його гриз, що він писав, каючись в своїм невільнім грісі:

Я блудний син, лукавий син,
Зневажив я свою родину,
І тяжко-соромно згадать
Про те, що я служив чужині.

Це — традиція Кониського. Деінде — цілком в дусі Драгоманова — бачив цю традицію В. Липинський. Він підносить заслуги російського генерала Залеського, який «во ім'я цієї нашої попередньої, історичною минувшиною сотвореної, такої, а не іншої, реальної, а не фантастичної, політичної традиції, служив вірою і правдою державі російській».²

Кониському служба чужинцеві — варта догани, Липинському — пошани. І один і другий мають право покликатися на традиції.

Ми шануємо традиції старого Києва і його культури. А ідеолог українського соціалізму і радикалізму називає традиції київської Руси — традиціями «хамів і розбійників», які треба «кинути в піч», замінивши «традиціями» соціалізму.³

За якими ж традиціями йти?

Ми шануємо традиції останньої революції на Україні, коли впав царат і коли високо вгору зривалася наша революційна стихія народня. Але провідники соціалізму вчать нас недовіряти тій стихії, бо це ж було «неосвідомлене українське село», яке «боялося самостійности України». Бо це ж був народ, який «не розумів» високих національних ідеалів і не хотів за них боротися.⁴

Є традиціоналісти, які охоче тримаються старих «консервативних» народніх звичаїв — у вірі, в соціальному побуті, тощо. Але є й інші — так звані «поступовці» і «демократи», які відкидали ці звичаї. Триматися якихось думок тільки «через те, що й народ держиться звисних традиційних думок»? Ці «демократи» з того сміялись! «При всім нашій демократизмі» — писали вони — «треба держатись

принципів не традиційних, а наукових, прогресивних, і ці принципи нести в народ і не понижати або затемняти свої думки для застарілих, а то й протирічивих думок так званого народу». ⁵ Як бачимо, там, де їм це було не вигідно, наші драгоманівці-народники говорили про «так заний народ»! Вони вміли навіть ще краще відзиватися про немілі своїм доктринам народні традиції! Бо ті «народні традиції» — це була звичайна «реакція». «Космополітизм (драгоманівці), ...цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції, між якими є багато архаїчного і просто ретроградного». ⁶

Тут уже просто проголошується війна національним традиціям, як чомусь «ретроградному» і «реакційному» (чисто большевицька мова!). А тим традиціям протиставляється ідея «поступу» і «космополітизму». Це зрештою не перешкоджає сучасним оборонцям Драгоманова, що так кепкував з історичних наших традицій, заступатися за нього в ім'я пошанування... історичних традицій!

Як бачимо, різні є наші традиції, різні погляди на них. За якими ж з них іти?

Деякі земляки мають таке широке серце, так вщерть наляте любов'ю, що наказують

шанувати й одні традиції, і другі, і Кониського, і Драгоманова, і Мазепу, і Кочубея, і традиції «ретроградів»-націоналістів і традиції «поступовців»-космополітів. Гадаю, що ті, що вміють так шанувати на всі боки, передусім не шанують самих себе. Гадаю, що така всеогортаюча шана можлива лише в теорії, не сам-на-сам з твердою дійсністю, яка — особливо в наші часи — наказує вибирати.

Мусимо вибрати і ми. Мусимо відповісти виразно на питання: де, в якій добі нашої історії, в яких її провідних постатях маємо черпати свій заповіт, свої традиції? Чи — говорячи символічно — в Шевченка, в творах якого палахкотіла багряна заграва наших героїчних часів? Чи у Драгоманова, який ненавидів Шевченка якраз за його «фанатизм» і який став символом найбільш антигероїчного віку нашої історії — ХІХ віку? Символом отого «космополітизму» і «прогресу», як символом соціалізму є Карло Маркс, є власне М. Драгоманов. Він став репрезентативною постаттю майже цілого українства минулого століття, ідолом сучасних наших соціалістів, лібералів, радика-

лів, «гуманістів», інтернаціоналістів, «тоже націоналістів» і ін. Недурно ж вони й досі пишуть:

«Михайло Драгоманов! Скільки в цьому імені злилося для кожного українця високого, прекрасного, дорогого!» Він же ж — «слава української нації, а думки його ясні, прогресивні, перейняті федералізмом, щирим демократизмом, ще не втратили своєї свіжості, як і своєї глибокої правди».⁷

Чи дійсно так? Чи божки ХІХ віку, разом з цілим тим віком, дійсно можуть служити нам, нашій епосі водозбором, звідки маємо черпати наші провідні думки? Чи оті каганці минулого століття можуть стати смолоскипами нашим динамічним часам?

Чим був — своїм ідейним змістом — ХІХ вік?

Блаженно-наївний світ, був світ століття, яке в 1914 р. запалося в небуття. Світ, коли вірили в безнастанний автоматичний поступ, в світло розуму, яке впорядкує хаос, в силу взаємного намовлення, в переконуючу міць розумної ідеологічної гадки, яка потрапить довести противникові правду наших домагань, як доводять правду, що сума кутів трикутника рівна двом прямим. Це був світ, коли вірили в те, що — в світлі «поступу» — насильство,

шовінізм, війни і звади перестануть бути регулятором життя; що стануть поволі пересудами «темного середньовіччя», так само, як і фанатизм; що їм в наші часи скоро не буде місця...

Це були часи, коли вірили — чи прагнули? — що слово правди заб'є облуду і егоїзм, класовий чи національний; що у всьому, у всіх лихах винні лише «царі та пани», а як, мовляв, прийдуть до слова народи — свободні і великодушні — то наступить рай. Іван обійметься з Ванюхою, чи з ким, єретиків не палитимуть більше на вогнищах, кати бавитимуться в джгута або викладатимуть пасіянси, тирані присвятяться добродійству або гратимуть в ситківку, лев ляже коло ягняти, рай буде на землі і щастя — в людях. А над усім світом загориться радісна веселка всецілющої демократії і братерства...

В тих дитинячих надіях, що роззброювали душу, заколисуючи її нездійсненими снами-оманами, щоб потім дати її, окрадену, збудити в вогні, виховувалися Квітка-Основ'яненко і Павлик, Драгоманов і Винниченко, Грушевський і Франко. Хоч цей останній був занадто тверезий і занадто немилосердно батожений долею, щоби геніяльним відчуттям не збагнути безглуздя і фальшу тих оман.

Коли ви читаєте про сподіванки П. Куліша, як то від самого «звука труб» українського слова впадуть мури Єрихону, в якім його закуто... Коли читаєте, як С. Черкасенко радив самим «розумним словом» заткати пащі звірям і «переробити вовків хижих на ягнят»... Коли читаєте, як Квітка на одній лише сторінці одного свого оповідання («От тобі й скарб») тільки й бачив на Україні, що: «веселеньке сонечко», «дощик», «калюжки», «холодок», «хмариночки», «пташечки» і «травичку» — всі оті пересахаринені нугати в демінутиві — там, де дантейське пекло ввижалось Шевченкові, то часом заздриш безтурботній прекраснодушності тих філософів миру і тишини. Яким рожевим, яким щасливим, яким певним, яким безпечним видавався їм той світ, що був світом рабства, стогону і конфліктів. Як слабо вчували вони перші стусани Ахерону, що видобувався вже на поверхню. Як мало ті перечулені творці ідилій здогадувалися про катастрофу, яка незабаром стряслася над їх головами!

І тих сліпців маємо ми взяти собі за Віргіліїв, що провадили би нас по пеклі, яке після 1914 року розверзлося перед народами Європи? Чого навчать нас шановані ними традиції? Традиції людей, що — в щасливій

уяві — ходили по муріжках в час, коли не одному місту грозила доля Геркуляна і Помпеїв...

Мов діти на пожежі, що трималися маминої спідниці, безнадійно чіпалися вони своїх затишних ідейок, в страху лементуючи, що довкруги — Содома і Гомора, що «ціла земля на божевілья хвора», що «світ здурів і здичавів» та що ціла мудрість — перечекати, аж поки вернуться незабутні часи їх ідилій...

Для тих душ, що прибукали в наш вік з минулого століття, дійсно все повинно було виглядати як нісенітниця, як Содома і Гомора. Як щось ненормальне й дике. І насильство насильників, і відпір насилуваних, і злоба переможців, і гнів подоланих — дім божевільних.

І тому власне не мають вони нічого сказати в нашій світі. Бо він так різючо різниться від їх світу «веселенького сонечка» і «хмариночок», від старосвітської ідилії давнього нашого панства, і туги нашої ліберальної інтелігенції за «кращою долею» для нас бідних і нещасних, від мрій про повільний, але певний поступ відносин в напрямі соціальної і національної справедливости, про автоматичну перемогу світла над темрявою...

Що спільного з якоюсь ідилією має наша трагічна сучасність? Те чорне лихоліття, що його прочувала Леся Українка, коли воювали «кайданами, отрутою, підкопом, а зрада гаслом військовим була?» Те чорне лихоліття, коли западаються в землю нові Атлантиди, як Китай. Коли за шість місяців зникають з політичної мапи кількатисячолітні імперії, як Абіссинія. Коли спокійне африкансько-європейське озеро знов стає тим непевним Середземним морем, на берегах якого сотнями літ кривавилися в змаганні за владу над світом — легіони Ганнібала і Сципіона. Коли на Україні, не на Україні Квітки і Драгоманова, а на новій — новий Самсон стрясає стовпами своєї в'язниці. Коли полум'я нового ісламу, спід знаку серпа і молота, своїми червоно-огнистими язиками знов лиже з обох кінців Європу — в Києві і в Барселоні. Коли арабському світові може бракує лише нового Саладіна, щоб знову струснути трьома континентами. Коли «святі кличі» — братерство народів, демократія, право і справедливість, оборона культури, святість людського життя, національне самовизначення, пацифізм, права людини й громадянина стали цинічними блахманами, за якими криється нага жадоба панування. Коли за рукавом простягнутої до згоди руки вичувається

держално ножа. Коли найкращий спосіб згубити себе і свою справу — це довіритися не власній силі, а прекрасним гаслам справедливості, як це зазнали на власній шкірі негус і Китай. Коли згвалтовані нащадки Кальнишевського і Головатого здані на катування і поневіряння, а білостоцьким шмайгелесам-Літвіновим стискають бандитську долоню женеvські джентельмени. Коли «нещасливу долю бідного вигнанця» — масового убійника Троцького — оплакує «цивілізований світ». Коли не лишилося нічого святого, ні людської чести, ні життя, ні віри людини, ні її вбогого майна, ні її вівтарів, які — в ім'я найгарніших кличів — не були б потоптані чи зневажені...

В часи цього чорного лихоліття маємо витягати традиції ХІХ-го віку? Маємо — разом з його голосильницями — лементувати, що

хочби всі враги і всі гармати світа
безсильних нас отут мов муром обвели,
як свідомости міць розбудить в нас освіта,
ми тюрми їх зірвем, зруйнуєм їх вали?

Ні, «освіти» тут не вистане. Тут треба іншої, але то цілковито іншої ментальності. «Хай гине честь, сумління», — як кликала поетка, — але треба чогось, щоб «упала та тюремная стіна», хочби «зру-

шене каміння покрило нас і наші імена» і все нам найдорожче.

Яка епоха, такі й люди, такі й її діячі.

Пригляньмося до них зблизька. Ось французький Бісмарк — Клемансо, який — свідок седанської ганьби — майже півсотні літ громадив в серці ненависть до народу, що упокорив його Францію; який плакав сльозами насиченої помсти, коли побачив, як ставала на коліна Німеччина у Версалі... Пригляньмося до воскреслих героїв Сервантеса в Еспанії... Пригляньмося до наглих і несподіваних посунень німецького диктатора, що по кожному з них в порох розсипалися міцні, здавалося б, кайдани, що ними скували його народ версальські магіки... Пригляньмося до нового Івана IV-го на троні царів... Пригляньмося до семимилевих скоків японської пантери в Азії... Прислухаймося, якою електричністю перетяжене наше повітря... Чи тут щось допоможе базікання про автоматичний поступ, освіту, неминучий тріумф справедливості і солідарності рас? Чи «темне середньовіччя» дійсно навіки щезло? І вогнища для єретиків? І катова сокира для злочинців? І нові Торквемади в циліндрах чи у френчах, які з давньою запеклістю вбивають свої догми, мов цвяхи в мур, в неслухняні черепи єретиків? А старий, старо-

давній клич *vae victis*? Може він не лунає вже?

Ні, це не страшні примари, це не спогади середньовіччя. Це — сама дійсність, страждаюча, гарячо вібруюча. Це сама дійсність з її пристрасною любов'ю і гарячою ненавистю, з її гнівом, прокльонами і шаленими мріями, з її запалом і жертвами, невідомими минулому вікові.

І в такій добі маємо плекати традиції гуманістів? Накладати на очі рожеві окуляри? Запихати вату вуха? Ховати перед страхітками голову в пісок? — ануж вони від того западуться?

Коли я шукаю епохи, подібної до нашої, з людьми, подібними до тих, що діють за наших часів,—не до XIX віку звертаюся. Я звертаюся до іншої доби, такої ж трагічної, як наша, такої ж прекрасної, як наша. Коли під стопами велетнів дудніла і вгиналася земля. Там, в мороку минулого, була адекватна нашій доба. Там жили люди, подібні до тих, що зродилися з війни. Подивіться на сучасну Україну, наприклад. Чи те пекло в ній, з безхвостою п'ятикутною кометою над нею — не те саме, яке було і за Шевченка, що ним самого Данте

перелякати можна було б? Чи образ того пекла подібний до того «раю», який малювали в своїй сахариновій уяві Квітка й Драгоманов, з янголами замість чортів?

Сучасна доба на розлогих ланах України скорше нагадує інші віки, вік XII, вік «Слова о полку Ігоря», віки XVI, XVII. Віки, коли релігія, віра, як нині мова, була роздільною межею між народами, була головною прикметою окремої національності. Коли, як нині мовна, релігійна боротьба була боротьбою національною. Коли — як писав історик — «в країні все дихало злобою, помстою і одчаєм».⁸

В ті далекі часи — послухаймо, як звучить відклик Клирика Острозького, з яким звертався до тих, що — цілком, як тепер большевики — несли загибель, балакаючи про братерство і згоду:

Подивися оком і послухай слухом: чого ви накоїли своєю згодою, гідною плачу і ридання?... Якого есте переслідування, якого удручання, ...якого оплювання, ...якого тиранства..., находитення гвалтом, на доми, на школи, на церкви; ...наброїли! ...Як побожне і чисте серце не має розірватися? Як земля не затрується, небо не злякається... громи не вдарять? Як вашу ту оплакану і нещасливу згоду — згодою, а не краще ...пекельним прокляттям називати і розуміти хто не має?¹

А йому вторував Захарій Копистенський, демаскуючи тих, що за вірність вірі батьків «під плащиком видуманого... наклепу за зраду, в темницях, у вежах, в арештах і на вигнанні» перебувають».¹⁰

Чи те, що тепер діється на величезних просторах України в ім'я нової, комуністичної віри, не нагадує ту таку віддалену епоху скорше, аніж благословенні часи Основ'яненка? Епоху, коли — як писав згаданий проповідник — вороги «запалилися на нас, мов огонь, що палає і пожирає», коли слуги Люціпера —

відчинили на нас зневажливі уста свої... плескають над нами руками, посвистують і хитають головою своєю, кричать на нас, скрегочуть зубами й говорять: ликнемо їх, пожремо їх.³

Вогнем горіла тодішня епоха. Вогнем палили серця тих, що в ній жили. І то як по одній, так і по другій стороні.

Кожна вважала, що задля другої «не варто на коней сідати і шабель добувати». Один з діячів тої доби, князь Ярема, в своїй непримиримості казав, що «воліє вмерти, ніж допустити, щоб хлопство і талалайство мало над нами володарювати». Люди тої доби — це були тверді люди, які воліли (під час облоги, наприклад) годуватися падлиною, котами, мишами і псами, воліли, щоб коні їх гризли зу-

бами спеклу землю, — аніж піддатися противникові. Люди, що не зворушувалися долею ворогів, конаючих на палі. Де Костер і Сенкевич може ушляхетнювали ті постаті, але щодо тої їх неприєднаности і твердості — не пересаджували.

Типовим представником, репрезентативною постаттю людей тих часів був, напр., Стефан Чарнецький. «Він — пише цитований М. Костомаровим історик, — не мав жалю над противником. Мстивий, жорстокий, невразливий на сльози і кров, був він роджений для війни». А сучасники казали, що «вогонь був у нього замість душі»... І скільки ж було того «вогню замість душі» в тих, що виступали на страшну битву з Яремою і Чарнецьким, з якої виходили горою. Говорячи про міни і контрміни, що закладали тоді в ту далеку епоху в боях проти себе противники, історик зауважує: «Така то жорстокість людська — мало місця було їй на землі воювати, стали ще і під землею. Даремно мудреці шукають пекла *in centro terrae*, на Україні — там справжнє пекло людської злоби». З того то пекла власне виходили і ті велетні, що їх носила тоді земля. І чи не спалахнув знову той вогонь — в різних таборах — тепер на Україні? В душах тих, що з Києва наново штурмували україн-

ський Батурин, і тих, що його боронили, і в душах тих повстанців, про які оповідає Тютюнник? І що спільного має той пекельний вогонь, душі запалені ним, з ледве блимаючим каганцем обережної, обачної, елейної хитромудрости драгоманівців минулого віку?

Як же ж далеко психічно те пекло — на землі і в душах людей — від мрій прекраснодухів ХІХ віку про «правду між сестрами — Великою і Малою Руссю», про вічну гармонію між «братніми народами»! О скільки — цілою своєю суворістю — ближче нам та далека епоха, о скільки ментальність її людей ближча до повітря нашої доби, аніж до ментальности утопістів гуманности і суспільної гармонії...

Не у викривлених душах замирених — по Лебедині, Полтаві, Батурині, Петропавловській твердині і Соловках — «згуманізованих» і душевно здемобілізованих земляків, не в їх заляканій моралі і трусливо-ідилічних мріях про вічне щастя і остаточне роззброєння шукати нам наших історичних традицій. Не в скастрованого Меншіковими і Біронами покоління, не в розніжених і згістеризованих Толстими і Достоевськими нівестюхів ХІХ віку тих традицій нам шукати. Лише в тій далекій, але близькій добі, про яку я говорю, яка

так нагадує атмосферу, що нею разом з нами дихав ціла теперішня Європа.

Провалля ділить нас і наш час від тої доби. Це провалля зветься власне ХІХ вік, не вік нашого «відродження», як думають демократи, а вік нашого в и р о д ж е н н я, як думаємо ми. Провалля, по однім боці якого стояли діячі князівської і козацької доби з їх боянами і думами, а по другім — наші часи. Між ними — наше сплебеїзоване народництво.

Вглибімся в світогляд цих давніх часів, в їх світовідчужання, їх погляди на поодинокі питання життя, і порівняймо те все з поглядами і світовідчужаннями провідників «новітнього» українства доби упадку, доби ХІХ-го віку. Справді провалля ділить їх одне від одного. Так начебто маємо діло з різними народами. Таке, яке ділить, напр. німців часів їх найбільшого пониження за Наполеона від німців седанського погрому або визвольних війн.

Візьмім, наприклад, безмежну віру українства минулого століття і його теперішніх

епігонів в добре серце кожної «братньої демократії». У кожного в тямці, як, наче та губка, всякала в себе наша соціалістична інтелігенція облесливі обіцянки большевизму. Яким оманам тоді не вірила вона! На які лише приманки не йшла, наче миша в пастку! І то не лиш перший раз, але і вдруге, і втретє. На тему нічим не обмеженої — ні почуттям, ні здоровим розумом — наївности чоловіх представників тої інтелігенції, на підставі її ж таки спогадів можна списати томи книжок... І порівняймо цю наївність з тверезістю предків в тій самій матерії. Коли Адам Кисіль і інші його товариші манили предків гарними словами, один священник перестерігав своїх вірних перед непотрібною легковірністю: «Лисиця — звір, — казав він, — але й та не піде вдруге в капкан, і птах не полетить вдруге на приманку. А людям на те і розум дано, щоб вони міркували і від біди відходили».¹²

А Величко перестерігає проти чужинецького «в обітницях і асекураціях непостоянства і обману».¹³

А один з найбільших тодішніх наших політиків так мало вірив в «трактати і договори», навіть «присягою утверджені», що уважав їх лише за «гру обману, віроломства і найпідлішої зради»¹⁴, перестерігаючи перед легковір-

ством і марними надіями на силу солодких слів. Яким твердим духом надихані ці чисто демостенівські мудро-реалістичні перестороги! Як гарно, чисто по-макіявельськи звучить лядарний висказ, що його з признанням цитує літописець: «звитяжець завше сам і право дає, сам і тлумачить тее ж, як хоче».¹⁵ І як далекі від того істеричні псалми деяких демократичних чи соціалістичних сучасників на честь шляхетного серця «братів-соціалістів» чи «братів-хліборобів»! Як легко впали вони і впадають в капкан з солодких слів! Як хутко вірять в «обітниці і асекурації»! Як довго мусить їх бити по голові тверда дійсність, щоб вони побачили за тими «обітницями» — обман. Що не вони, а «звитяжець» сам тлумачить надане «право»... Скільки упокорень, скільки глуму противника-«звитяжця». Скільки запізньої мудрости по шкоді, скільки чухання в потилицю заощадили б собі оті «провідники», коли б захотіли черпати свою мудрість з суворой школи мудрих предків, а не з глупих маніловських заповідей згуманізованого і здурнілого ХІХ віку...

Візьмім ту основну віру, яку ростила в нас ліберально-соціалістична наша верхівка минулого віку (та ще й тепер), що навіть коли той «народ» (як, напр., московський) так виразно

ніс нам смерть — народ з народом таки до згоди дійти мусить, бо які ж інтереси ділять одну демократію від другої? Пригадаймо, як то нас вчили, що некультурно думати, що одна збірнота другій конче неприхильна. Треба бути хитрим лисом, а й з вовком в однім запрягу побіжимо, як рівний з рівним.

А тепер розгорніть Апокризис Христора Філалета (1597 р.), в яким він доводить, що з противником віри — не можна знайти порозуміння. Що ми вийдемо на тім так, як лисиця, коли вибралася з вовком на жебранину: бо вовк казав: «Що буде моє, то хай буде моє, а що буде моє і твоє, то я з'їм обидвоє».¹⁶ Як безконечно мудріша ця приповідка від «учених» теревенів не одного соціаліста і радикала про «братерство трудящих» всіх народів, про «пролетарі всіх країн, єднайтеся» і інші безглуздя з тої самої катеринкарської мелодії.

Радикальний божок минулого віку вчив, що союзниками нашими на Україні будуть «самі великороси» (москалі), що наш рятунок — в «лібералізмі, спільнім з освіченими великоросами».¹⁷ На ту саму ноту, лише заміняючи «освічених великоросів» якимись іншими «дорогими товаришами» з II-го інтернаціоналу (а навіть з інтернаціоналу Троцького),

чи «братами-хліборобами» — співають і теперішні наші соціялісти. Їм треба вірити, бо це ж — казав Драгоманов — «близнята по роду»... І як різнилася душа цих політичних дітей від мужеської душі предків, наприклад, від того самого Клирика Острозького з його заповітом: «не личить говорити і радитися з сліпим про світло, з розбійником про мир і згоду».¹⁸ А коли вже про згоду предки мислили, то іншу мали формулу. Вони домагалися, щоби промовляли до себе «вольні до вольних, рівні до рівних — і чесні до чесних».¹⁹ Як мало ті, що пакти укладали з Мануїльським чи іншими висланцями Леніна в Києві звертали увагу на третє — найважливіше — звено цієї формули.

Соціялісти говорили про «солідарність між демократіями обох народів» — українського і того, що панував над Україною в ХІХ віці, що «опріч деспотизму» в Росії царській не було перешкод для вільного розвою нашої нації.²⁰ Так вірили вони, а за ними ціла наша інтелігенція минулого віку та ще й нашого, яка надіялася спершу на царат; впав він — на лібералізм; впав він — на большевизм; розчарував він — на хліборобську Росію...

До всякої нової чужинецької віри готові були приступити.

І як відбігає від тої їх віри віра в себе такого Івана Вишенського. Якою гідністю і мудрістю звучить його відповідь, дана противникам його віри, що хотіли його перетягти до себе: «Не надійтеся сьогодні, не надійтеся завтра, не надійтеся позавтра, в будучині і на віки віків».²¹

Драгоманівці митикували «розумом», «теоріями», які так гарно укладали разом в невибагливій голові речі, які не відповідали твердій дійсності. Забули вони або не знали, що — як казав Б. Шов — «розум — добра річ, але не всі встані керувати ним, бо слабих духом розум робить своїми рабами і вони гинуть»... Вишенських і діячів його доби від рабства і загибелі рятував інстинкт, якого бракувало кастратам ХІХ віку. Той інстинкт боронив їх навіть від «очевидности», як боронив Касандру, яка не далася злапати підступі з троянським конем. Коли б їх спитати (як Деїфоб Касандру),

Коли ти знаєш, то скажи виразно

Що саме він (ахаєць) замислив нам на згубу?

— так як Касандра — відповіли б наші предки:

Не знаю я нічого, тільки бачу
кривий гієни погляд, тільки чую
проникливий хижачький голос...

Вони мали той інстинкт, діячі нашого «темного середньовіччя», нащадки ж втратили його. Наші «розумники» спід червоного стягу втратили уміння розрізняти чорне від білого, отруту від цукру.

Візьмім відношення до єретиків даної збіроти. Залежно від форм, які прибирала національна боротьба, тих, що тепер ми звемо перекінчиками, перевертнями, тоді звали єретиками (м. інш. цього слова часто ще уживає Котляревський в «Енеїді»). — «Хто зрікся м о в и батьків»... кажемо нині. «Хто зрікся в і р и батьків»... казали тоді, а в обох випадках йшло про покинення національності. І як же інакше ставилися до своїх «єретиків» в XVII напр. віці і в віці XIX-м у нас! Пригадаймо собі недавні факти, як ледве чи не Валенродами, а в усякому разі великими патріотами і страждальниками за справу нації, робила наша преса Любченка, Бондаренка, давніше Панейка. Як їх найбільші промахи — висловлюючись делікатно — називали шляхетними утопіями, і подивімся на іншу традицію в цій справі. Пригадаймо, як Ісая Копинський, митрополит Київський, в 1640 р. згадував

князя Ярему за те, що той, проти волі і наказу матері, покинув свою віру і приступив до іншої: «Чому ж, ваша княжа милість, не маєш наслідувати віри своїх предків, в якій, ваша княжа милість, народився?» Бо не належить забувати, «що отцовська клятва висушаєть, а материнська викореняєть, як письмо мовить».²² Правда, яка ж то інакша думка, яка інша оцінка речей визирає з того згадування, яка інакша душа промовляє з тих слів, аніж напр. соціяліста Микити Шаповала — божка і приятеля наших галицьких радикалів — який вчив, що не сміє своя нація-збірнота «деспотично заявляти (одиниці): ти наш і до скону мусиш лишитися нашим».²³ Правда, як своєрідно прадідів великих правнуки погані розуміли слово «свобода» і «деспотизм»! Як своєрідно вони розуміли волю, як «волю кожної громади признаватися до того народу і приступати до тої спілки, до якої вона сама схоче»... Як своєрідно вони розуміли «систему примусової національності», яка «є такою ж всесвітньою появою в громадським життю, як і система примусової релігії», бо «першою основою обох систем служить дикий суб'єктивізм, котрий пхає людей дивуватись тому, що не подібне до їхнього, сміятися з нього, ворогувати, нищи-

ти».²⁴ До яких дурниць допроваджує отой розум «слабих духом», з яких насміхався Шов, — отой розум, що в с я к и й, мовляв, «деспотизм» гідний осуду — і, скажім, деспотизм діячів Варфоломієвої ночі, і «деспотизм» громади чи матері, які прагнуть, щоб їх діти виховувалися в мові та у вірі батьків...

Інші погляди винесли з свого інстинкту предки наші, ще не збаламучені «розумом» драгоманівців. В своїм «Заповіті» пригадував Василь Загоровський (1577 р.), щоб діти його «кожного ближнього свого, як самі себе любили, але ересі всякої так, як трутизни душевної і тілесної, пильно береглися». А далі «іменем Бога живого в Трійці єдиного і мило сердного» закликав їх, щоб «не мали ніякої спільноти, ні уживання з такими людьми, як відступивши від пристойних церкви передань своєвільно тримаються ересей».²⁵ Так гострі і непримиренно ставилися тоді до справ вірності своїй збірності. Так безоглядно, «деспотично» — сказали б «свободолюбці» ХІХ віку — відносилися до «єретиків» і різнодумців. Їх не уважали шляхетними мрійниками. Наказували цуратися їх всіма способами.

Ставропігійське братство в 1613 р. заприсяглося «прав свого народу боронити». А «єсли би которий отступовати міл, того в нена-

висті совершенно, яко проклятого... і на кождом містці таким гнущатися, як отступником і гвалтовником віри і всієї руської Речі Посполитої». Правда, який далекий є той світогляд від світогляду толеранції, виrozumіння й поблажливости до недовірок і «отступників»? Від світогляду тих наших — по-жался Боже — гуманістів, які картали за «некультурність» бідну Олену Пчілку, або Міхновського за те, що Короленка назвав ренегатом... Як мало жили наші предки — так би тепер сказали — «критичним розумом» і яке сильне жевріло в них зневажуване модерними євнухами почуття приязні до свого і ворожости до «отступників».

Так само відносилися вони, зрештою, не тільки до «ототупників», «єретиків», але і взагалі до всіх, що виламувалися спід громадської дисципліни, що порушували одностайність збірноти. В новітні часи епігони вмираючого ХІХ віку безнастанно пописуються гаслом — «в єднанні сила», але забувають додати — і в карності, в дисципліні, в твердості караючої руки, яка

не щадить і не прощає... Коли отаман Бородавка пив і гуляв, зволікаючи з походом, нехтуючи наказ Сагайдачного, гетьман — доносить лаконічно літопис — «Бородавці п'яному шию утяв». Не чекав, поки протверезиться.²⁶ Не журився Сагайдачний міркуваннями про цінність людського життя, лише про справу дбав.

В поході, особливо в морськiм, заборонялось суворо запорожцям пити. А кого на чайці знайшли п'яного, того скидали в море. Правда, яка ж то була жорстока, «зоологічна» доба? Наші гуманітаристи ХІХ віку дозволили б такому скорше чайку з цілою залогою догори дном вивернути, аніж допустити до такої зневаги людини! Але «дикі» козаки були тої думки, що краще п'яниця в воді, аніж при кермі... Не йде мені тут про пропаганду антиалкоголізму: не в поході — козаки зовсім не належали до абстинентів, і це нічого їм не шкодило. Йде про безоглядне перестерігання правил дисципліни і про моментальну санкцію за їх порушення. І цей дрібний — на око — випадок може найкраще характеризує цілу різницю моралі обох епох.

Епігони гуманітарного ХІХ віку, напр., особливо в цiм краю, вороже ставляться до москвофільства в теорії взагалі. На ділі —

дуже часто ж у випадку Василя Панейка, в конкретнім випадку, готові примикати око на таке відступництво, на цей злочин. XVII-ий вік, навпаки, взагалі не виступав гостро проти «злочину» п'янства, але в тім випадку, коли його уважав за злочин, той злочин немилосердно карав. Загальнообов'язуюче для етики гуманістів правило дозволяли вони в окремім випадку легко порушувати безкарно. Не загальнообов'язуюче, але лише «на той час», правило XVI-го віку, в кожному окремім випадку суворо каралося...

Це була жорстокість, але ось така, напр., як у героїв Джека Лондона, коли в снігових пустинях Аляски злодія з кусником хліба і сірниками викидали геть з табору в обійми білої смерті. Жорстоке відношення до людини? Так, але яке чуле, яке дбайливе, яке турботне відношення до людей, до збірності, яка — як і в випадку запорожців на чайках — таки вартніша була від одного злодія чи п'яниці...

І таких прикладів можна зібрати більше. Того потурання приваті, тої бачности на «своїх» і «рідних», того занедбання справи в ім'я так званої гуманности, тої толеранції до вибриків і злочинів «заслужених», що панують у всіляких гуртах теперішньої інтелі-

генції, не знав той суворий вік. Вручаючи булаву гетьманську Юрасеві, синові своєму, Богдан Хмельницький на смертнім ложі говорив: «анафемі віддаю того, хто зведе його з правдивого шляху і зробить притчею во язицях, і посміхом межі людей. Віддаю і самого його, коли він піде шляхом строптивим і віддалиться від правости, чести і християнської чесноти».²⁷ Для моєї цілі зовсім не має значення, чи ці слова сказав старий гетьман. Досить того, що історик вложив їх йому в уста, що була це їх мораль, отже мораль провідної верстви тої доби. І якою ж відмінною від моралі провідної верстви нашої лібералістичної інтелігенції!

Відомо, що, переймаючи булаву, промовляв Виговський: «ця булава — доброму на ласку, лихому на кару. Потурати ж у війську я нікому не буду, коли ви мене вибрали, бо Військо Запорозьке без страху пробути не може».²⁸ Якою дикою мусить звучати ця промова напр. для уха вірного драгоманівця, що не любить подібного «деспотизму» і стоїть за «свободу» кожної одиниці в збірності і кожної громади в ній, за «свободу» вибирати собі по вподобі той чи інший національний зв'язок-колектив! Як дико мусить звучати та сувора мова демократичним «провідникам», які саме

на потуранні лихим і на дрібних інтригах ос-
новують своє «провідництво»...

Коли той самий Юрась привів свою вітчизну до руїни, ось що писали йому запорожці в обороні «милієї отчизни нашої»: «Кров братії нашея через твоє беззаконне, Богу немиле, междуусобіє пролитая... вопієт до Бога на отмщєніє твоє», і заповідають автори листа: «ми вскорі до тебе прийдем і не тільки до дому твого стіни розметаєм, яко гвалтовника і рзорителя отчизни нашея, але й душі твоєї жити в тобі не оставимо».²⁹ Що під тим листом стояв підпис: «тебі зичливі приятелі», це Юрася з пантелику не збило. Він розумівся на жартах запорозьких і, не гаючи часу, отримавши цього зичливого листа, зараз постригся в ченці...

Як добре, що наші предки т а к дбали про душу своїх заблудших ближніх! Яким широким руслом плило тоді життя! Як широко дихають груди, коли розгортаєш сторінки старих літописів, з такою архаїчною формою, але такою модерною змістом мовою, повинюючи з сухитничим патяканням сучасних гуманітаристів.

Другий гетьман в своїм універсалі накликає своїх: перекінчиків, «отродков і отщепенців наших, для власних користей і приват своїх, о упадок отчизни недбаючих, яко ядовитої єхидни стережіться».³⁰ В листі до кошо-

вого Лукаша пише Петро Дорошенко, що він теж того хоче, «щоби, як за єго (Богдана) гетьманства, так і тепер, за мого уряду аби було єдино стадо і єдин пастир», але тут же додає ще щось, що було чимсь самозрозумілим, хоч і дуже потрібним, в XVII віці і що напевно видасться всім новітнім демократам, хворим на єдинофронткову дурійку, — чимсь диким: коли ж, додає гетьман, тої єдності намовою не удасться привернути, — «чого ж іж для амбіцій нікоїх братії вашої і нашої трудно було доказати іначей, теди мусілося на тое і воєнного употребити прогресу». Цей другий істотний момент, санкції, є такий незрозумілий нащадкам тих велетнів, що навіть заглядаючи до маніфестів тих останніх, вони тільки підкреслюють і тільки розуміють їх першу частину: «во єдину волю, во єдину раду!». Але яким способом та єдина воля осягається — цього їм второпати не дано...

Драконськими способами підтримували тоді в збірноті «думу і волю єдину», не намовами, не поблажливістю, не потуранням. Добро «отчизни нашея» і караюча рука справедливості для «отродков і отщепенців» — ось були способи, так основно забуті нашим лібералізмом часів «відродження».

Безмежно різними були і поняття патріотизму в тих віках і в віці «відродження». Те, що тоді звалося патріотизмом, тепер, на жаргоні драгоманівців, зветься «шовінізмом». Те, що тоді звалося «отступництвом» — те, на жаргоні радикало-соціалістів, зветься «космополітизмом». Ніби потоп ділить нас від тих часів...

Шовінізм — ось те страшне слово, той страшак, яким плямують драгоманівці всяку здорову любов до свого, всякий здоровий відрух ображеного національного почуття на безправний дотик ззовні. І як же інакше дивилися на той шовінізм наші предки! Царський Постишев другої половини XVIII в. на Україні, тобто граф Румянцев, що був по скасуванню гетьманства генерал-губернатором, нарікав на «малоросійських дворян», що вони «при всіх науках і в чужих сторонах обрацєніях лишилися козаками і заховали любов до своєї власної нації і солодкої отчизни, як вони її називають», та що «ся невеличка громада людей інакше про себе не відзивається, як тільки, що вони є найперші на цілїм світі, і що нема від них нікого дужчого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого і що все, що в них, то найкраще»... Доки таким шовінізмом була перейнята Україна, доти вирощувала Орликів

і Полуботків. Коли «розумнішою» (ах, російська культура!) і «дужчою» (все таки — шоста частина земної суші!) стала уважати — за виразом Драгоманова — «північну сестру», тоді прийшли Кочубеї, і Любченки, і Винниченки.

Цариця Катерина скаржилася гр. Румянцеву на «спостерігану в нім (в українському народі) внутрішню проти російського народу ненависть».

І це було тоді нормально, і тим великі були наші предки.

Але п. К. Коберський в «Каменярях» (1936, ч. 6) бідкається, «що любов до батьківщини люди розуміють так, що патріот мусить свій народ вважати ліпшим, мудрішим та більш вартним... Такий патріотизм (шовінізм) і не зродовий, і не оправданий».

Хто в цих двох випадках здоровий, а хто душевно хворий?

Що той «шовінізм» українського народу вважала за шкідливий — для себе — цариця Катерина, це розумію. Але як розуміти, що його вважає шкідливим для нас радикал Коберський?

Чи не є він, разом з хмарою його однодумців, дійсно в пазурах якоїсь хвороби, що мутиє їх розум і виявляє душу?

Той свій погляд, як на народ вищий, не як на «плебейську націю» (чим так пишався Драгоманов) одідичили українці часів Катерини від мазепинців і богданівців, які, в свою чергу, покликалися на своїх славних «предків» з часів князівської Руси. Коли Мазепа відкрив старшині свої заміри повстати проти Москви, старшина відповіла, що добре робить, бо вона «не знесе зневаги в землі своїй від народу, нічим від їх не кращого, але нахабного і готового на всяку наругу».³¹ Тоді дивилися вони на себе як на щось вище. Так само С. Величко пише про Україну під Московщиною, як його «отчизна терпить від неї безсовісне і безсоромне топтання і злобу».³² Полуботок — в розмові з Петром — пишається культурністю і славою свого народу, ставлячи його в усіх відношеннях вище народу московського, в якому — в часи Олексія — «все ще було в стані ніби немовляти («младенчествовало») і виходило щойно з хаосу... і майже з цілковитої марноти».³³

Повторюю, не має значення в данім випадку, чи ці вислови правдиві чи вигадані: вони так чи інакше відбивають погляди тих кругів української суспільности, з яких вийшов згаданий автор. А ці погляди цікаві! В ті часи, коли суспільність, народ російський, керовані

царським урядом, ще менше мали до говорення, ніж в ХІХ, не кажучи вже про ХХ вік, — українці все ж таки вважали своїм гнобителем власне отой цілий народ, не лише царат, не тільки сам режим. Так само Богун випоминав «народові московському», що жив в «рабстві і невільництві», що обходилися з ним, як з собаками.³⁴ І як далекий цей шляхетний і такий природний патріотизм предків — це протиставлення народу народові, від «патріотизму» напр. В. Липинського, який називав москалів «рідними братами по крові, духу (?) і культурі (?)», а український народ і російський — «братніми націями».³⁵

Який zdeгенерований був його «патріотизм» і «патріотизм» Драгоманова, що теж мав нас і москалів за «близнят». Або «патріотизм» Микити Шаповала, що мріяв про Лігу народів східньої Європи, в якій українці могли би «віддати свою любов» отому «братньому народові», «старшій сестрі». Це казали в часи, коли агресивність російського народу супроти нас виявлялася стократ яскравіше, ніж в ХVІІ чи ХVІІІ віках! В цій «еволюції», коли від нормального протиставлення народу народові, перейшли наші батьки чи сучасники до протиставлення народу лише певній касті москов-

ського народу, її режимові, виявляючи одночасно свою любов до того цілого, чужого народу; в тім новім переконанні, що ми творимо одну цілість з московським народом, власне лежало оте звиродніння нашого національного почуття, до якого воно дійшло від часів «дикого» козацтва до «освічених» і «культурних» туманів з часів нашого «відродження»...

Читайте старі літописи і хроніки, і всюди знайдете поняття «отчизни нашея» — завше в протиставленню до Москви як до чужини. Оскільки піднесеніше, модерніше, шляхетніше, більш людське було те почуття, аніж виплекане діячами «відродження» в ХІХ віці, які за свою вітчизну вважали не тільки Україну, але й «Схід Європи», СРСР, і тому подібні виплоди хворої уяви і скастрованої душі наших радикалів, соціалістів і хліборобів-«державників»...

І дійсно, тримаймо в свідомості оце предківське розуміння патріотизму, з одного боку, а з другого — викличім в пам'яті те наше поняття «патріотизму», яким нас годують новочасні національні дегенерати. Ідеалом предків було визволення їх «отчизни», в тім виливався їх патріотизм, їх любов до рідного краю. В «культурної» людини ХІХ віку з табору лі-

берально-соціалістичного, інший вихід знаходить почуття любови до свого. Передусім — вона цього нормального почуття соромиться, і коли вже про нього доведеться заговорити, то, ніби вибачаючись, вона зараз додає, що люблячи своє, «не оставить і ко всій Русі любови» (М. Драгоманов), особливо до тої, північної, до якої предки мали не любов, а погорду. Але і того мало! Для такого «культурника» ідеалом є не розцвіт свого народу, а «братерське єднання всіх народів, зілляння всіх народів в один народ». «Справжнє щастя» — соціялісти думають лише про «щастя» — дасть лише «правдивий космополітизм», щоби «злитися в одну братерську сім'ю народів», «в один майже народ», «як брат з братом»³⁶, щоби постала «всенація». Коли про таку «всенацію» і «братерство» говорять, скажім, москалі — вони знають, що роблять, бо в них «всенація» — значить російська нація, що поглине всі інші. В них такі розмови — це вияв інстинкту підбою, агресії, завойовницьких намірів. Але коли про «всенацію» говорить нещасний Гр. Наш із малоросів, доводячи, що сильний народ «мусить помагати слабшим», цебто нам, коли всі мають злитися в одну націю (там же стор. 190) — це кретинство. Так само, коли

в ту саму ноту вдаряє незабутній Михайло Драгоманов, коли бездарно віршує:

Ти, русин північний, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Нехай же та сила послужить на поміч
Слабішим братам і у слов'янстві.³⁷

Для одної адораторки драгоманівщини патріотизм, який ісповідували Полуботки і Велички, напевно видається якимсь «людоненавистництвом». Звеличниця Драгоманова сумує, що «останніми часами патріотизм робиться в нас словом, якимсь неприємним для поступовця, в яким лунає традиційний егоїзм кожного народу і яке (страшно сказати! — Д. Д.) протиставляють братерському інтернаціоналізмові та загальному пацифізмові». Тому радить відкинути цей новий, ненормальний патріотизм і прийняти інший, «шляхетний», от напр. патріотизм... Рабіндраната Тагора. Не «ідолопоклончий культ нації до себе самої»,³⁸ який разив, разом з авторкою і графа Румянцева, в наших предків, які ще не закоштували тагорівської і драгоманівської галімадії.

Цей «новий» патріотизм, який несуть наші соціялісти і радикали, є м. ін. близький не лише патріотизмові Тагора, але й патріотизмові Льва Толстого, бо він же уважав, що «патріо-

тизм є в наш час почуття неприродне, нерозумне, шкідливе, що спричиняє велику частину тих нещасть, від яких страждає людськість».³⁹

Це властиво і є патріотизм нашої духової «верхівки», отих «культурних» інтелігентів минулого віку, який і досі покутує в запаморочених мозках радикально-соціалістичної чи ліберальної нашої «еліти». Але отой «новітній», інтернаціоналістичний і пацифістичний патріотизм, оте звиродніле почуття ХІХ віку наказують нам шанувати як наші «традиції»! Якраз за те на нас накидаються, що гидимосся такими «традиціями» часів упадку; за те, що прагнемо завернути нашу ментальність до великого минулого, коли люди жили нормально, думали нормально, відчували нормально; коли патріотизм — був патріотизмом, а не космополітизмом; коли нація була нацією, а не «всенацією»; коли любов до свого була любов'ю до свого, а не — водночас — до чужого і ворожого.

Тут нема вибору, ні погодження. Або — патріотизм наших предків, або — патріотизм» Тагора, Толстого, Липинського, Винниченка, Шаповала і графа Румянцева. Всіх отих, які той нормальний патріотизм, що ми хочемо воскресити з минулого, обкидають болотом;

всіх тих, яким цей наш патріотизм заносить «ідолопоклончим культом нації», «неприємним для поступовця»...

«Ідолопоклончий культ нації» називають ще наші «патріоти» типу Толстого «зоологічним націоналізмом». Що розуміють вони під цим не так страшним, як глупим означенням? «Зоологічним націоналізмом» — на їх думку — перейнятий всякий, хто напр. не затагується до спільного фронту з світовим жидівством для побороування гітлеризму; хто не тремтить з захоплення на сам звук імени Пушкіна; хто не співробітничав в «С и г н а л а х». «Зоологічним націоналістом» є всякий, хто каже, що живучи між вовками, не можна мати зубів і вдачі корови, або що в злодійському селі не накладають на сторожових псів намордника. Хто так не думає, той — на їх думку — проповідує «щастя ножа» і приносить ганьбу «нашому культурному і гуманному століттю». Така їх «традиція», яку вони хочуть прищепити нашому вікові, вікові збомбардованого Києва, Шанхая і Мадріда...

Для наших бубнів людяности всяка людина не нашої породи — це не чужинець, а —

брат. То лише «націоналісти звертали всю причину лихого стану українства на «ворожих сусідів», раді були задирати їх... Напроти, ми (себто космополіти — Д. Д.) думали, що народу... чіпати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити»... До всіх слов'ян треба «ставитися з любов'ю», забути «нікчемні свари». Рацію мав індуський мудрець Тагор, що «ті, що обдаровані міцною силою любови, що мріють про духове об'єднання, що мають найменше ненависти до чужинців», ті переможуть в житті і гратимуть «провідну роль в майбутнім», тим усміхнеться доля. І навпаки, нетолерантні — зійдуть на пси.⁴⁰ Така була думка їх всіх, того чесного товариства гуманістів, від батька і вчителя почавши, а скінчивши на епігонах — Коберським і письменниками з «Громадського Голосу», «Вперед» й інших червоних чи рожевих часописів... Хто цієї любови до всіх друзів і недругів не має, той є вирід серед українства, той «кривавий романтик», той хоче повести наш народ «на звірячі шляхи», для яких «не може бути ґрунту в моралі та психіці українського народу».⁴¹

Люди, перепоені тою «кривавою романтикою» — як напр. сучасні німці, це — «тупо-

умні міщухи»; в них «хамський рух» воскресив «звіринні інстинкти»,⁴² від яких хай доля хоронить наш народ...

За цим блеянням одвертих чи закаптурених драгоманівців не один готовий забути, що в цьому крику нема ніякого «поступу», ані «гуманности», є лише звичайна овеча мудрість. А ще до того мудрість, яка нічого спільного не має з мудрістю наших предків перед часами «відродження».

Бо предки ті зовсім не дивилися на світ, як на рай перед гріхопадінням. А коли й були «обдаровані міцною силою любови», то її вистарчало лише для своєї породи. Вони зовсім не вважали, що братерство є завжди на місці. Навпаки, нераз вважали, що глупо давати «стерегти шулікам голубів». Вони думали, що «єднати вівці з вовками на одну пажить — це всупереч самій природі і здоровому розмислові». Щождо заповіді чоловіколюбства Тагора та його наших епігонів, то предки воліли «в разі konieczности, ліпше впасти в руки Божії, ніж в руки людські»...⁴³ Ні до людей, ні до людців, ні до людськості особливого довір'я не мали і в наперед долею наказану гармонію якось не вірили...

Взагалі і під тим оглядом була пропасть між їх світоглядом і світоглядом «відродже-

ного» українства XIX віку. «Нова Україна», орган соціялістів-радикалів спід знаку М. Шаповала, писала: «любити свій край, рідний край... ще була зрозуміла річ» (не природна, не наказ сумління!, а яко-так, від біди, що річ зрозуміла...). «Але з цього не виходило, що треба було з погордою або з ненавистю ставитися до інших народів». В. Липинський вчив, що, визволяючи наш народ, мусимо іти разом з Москвою, не проти неї! «Драгоманов думав, що треба любити свій народ поруч із другим, а не проти другого» (соціялістичний Гаркун-Задунайський тої самої думки на цей предмет, що і Румянцев-Задунайський). «Так само, як ми любимо свій дім, свою сім'ю, свій спосіб життя, але це не примушує нас ненавидіти те все в інших, людей».⁴⁴ Так твердили вони і в наслідок як же хутко схиляли шию, як прудко зрікалися любови і до свого дому, і до свого способу життя, коли міцна сила московської півночі наказувала їм свій, чужий їм спосіб життя вважати за власний і «рідний». Любов до свого, яка була тільки «зрозумілою річчю», а не позарозумовою пристрастю, хутко вистигала... А любов «свого поруч із чужим» як же ж прудко доводила до заміни свого на чуже...

Оскільки більше відпорности під тим огля-

дом мала філософія прадідів наших. Коли по однім невдалім нападі турків на Січ гори яничарських трупів залягли кошовий майдан, їх рішено було спалити, «бо на побитих... трупах кунтуші всі були в єдній крові бісурменській аки омочені... І если би їх хто похотів знимати», то мусів би «руки свої тим сквернити».⁴⁵

Турок — це не була тоді така сама людина, як ми, як сказав би Драгоманов. Це були люди «бісурменської крові», з якими контакт, навіть після війни, був заборонений... Для Шаповалів, Григоріїв, Винниченко, навіть і для Липинського московська сила — це були заблудші брати. Треба переконати їх — і вони отямляться. Їх тільки оплутав диявол чи Маркс.

Якою ж принципово іншою, неідилічною була філософія прадідів, що цуралися контакту з невірними турками. В їх навернення не вірили запорожці, вірили в їх витереблення чи унешкідливлення. Це були «безбожні агаряни» з нашої минувшини. Це були «проклятий і безбожний Ногай», «проклятий і безбожний Шелегуба». Це були зненавиджені насильники, не засліплені брати, яких треба надоумити.⁴⁶ І нікому з наших предків, що змагалися в кривавій боротьбі з тими яничарами

і агарянами було не згірш, ніж нашому поколінню з більшовиками, і в тямці не було любити свій народ не «проти» тих Ногаїв і Шелегуб, а «поруч із ними»! Нікому з наших предків і в голові не вмістилося б, що можна було інакше, як «з погодою або з ненавистю ставитися» до тих наїзників...

Це нове наставлення до братів Шелегубів («братів - пролетарів», «братів - хліборобів») приніс щойно наш звироднілий ХІХ вік з Драгомановими і іншими апостолами нашого «виродження»...

Драгоманов і драгоманівці не розуміли, не знали категорій «свій» — «чужий», не розуміли, що від несвого — нема правди. Вічно чекали з далекої півночі коли не політичного (на це їм було «наплювать»), то соціального «визволення», за яке багато прощали наїзників. Не раз просто кликали його до себе.

І як же, знову, інакше дивилися на ці речі далекі пращури. В «Похвалі кагану Володимирові» казав тодішній проповідник: «не наведи на нас напасти... Не предай в руки чуждиїх, да не прозветься град твій плінен і стадо твоє пришельци в землі не своїй (пригадуєть-

ся Шевченкове — «на нашій, не своїй землі» — Д. Д.), да не прерікут страни: где єсть Бог їх?» Жахом наповняла серця пращурів гадка про навалу «чуждїх». Вони знали, що за «чуждими» йде і їх Бог, перед яким мусіли б схиляти коліна; що «чуждїї» не приносять — як думав Грушевський — визволення, лише обертають підбитих в народ без свого Бога, без своєї правди і без своєї землі.

Які ті категорії — Бог, своя правда, земля — стали чужими новітнім апостолам космополітизму, злиття народів, «всенації» і всеогортаючої любови! До якої дегенерації doprowadив здорову душу нашого народу той проклятий вік нашого упадку!

Новітні гуманісти ворожать наглу загибель всім тим, що «лише зміцнюють і розвивають свої бойові інстинкти, свою нетолеранцію».⁴⁷ Але «зоологічний націоналізм», те «хижацтво», яке вони виклинають як кару небесну, за давніх часів було це ніщо інше, як нормальна постава в ської одиниці, в ської породи у вічній боротьбі за своє місце під сонцем. Ось як дивився на такі речі проповідник великого князя Володимира: він хвалив його, цього справді великого володаря, за те, що «підбив під себе сусідні краї, одні миром, а непокірні мечем...» Як політично-територіальну, так

і духовно-релігійну єдність своєї країни зміцнював і виконував він, запроваджуючи християнство, а про це той самий проповідник оповідає: «хто й не з любови хрестився, то з страху перед тим, що велів».⁴⁸ А в «Поученні дітям» оповідає Мономах: «тім же путем... пожег землю і повоевав до Лукомля... На Десні изимахом князя Асадука и Саука, и дружину их избиша... И на ту осень идохом з Черниговци... к Мінську, изіхахом город і не оставихом у него ни челядина, ни скотини... Идохом в Білі Вежи, и Бог ни поможе и святая Богородица, избиша 900 половець, ...а два мужа толко утекоста». Треба було й собі вовком стати, бо з вовками довкола жилося: «и внидохом на святого Бориса день из Чернигова, и іхахом сквозі полки половецькіі і облизахуся на нас аки волци стояще, и от перевоза и з гор». Правда, «Бог и святий Борис не да им мене в користь, неврежени доидохом Переяславлю», але тому «неврежени», бо знали вовки половецькі, що з ще грубшою звіриною від себе мають діло...⁴⁹ Не з скарловатілими нащадками тих наших стародавніх лицарів.

В ті часи не «толєранція» була законом, а відплата. Князь Володимир казав (1152): «оже буду жив, то любо свою голову сложду, любо себе мщю». Засадою Сірка супроти тата-

рів було «вет за вет». За кривди, заподіяні ординцями Україні, ніс «огнем і мечем» «отмщення хану і цілому Криму за турбації, зневаги і шкоди». А взявши в полон «тумів», потатарчених українців, наказав, як вертали до Криму, «всіх без жадного пощадження на голову вибити и вирубати», уважаючи, що так було б і для них краще, «нежели бисте міли в Криму между бісурманами розмножатися на наши християнскіи молодецкіи голови».⁵⁰

Взагалі в ті часи інакше, аніж в ХІХ віці вірили в справедливість Божію. Тепер слова «Мне отмщення і аз воздам» толкуються в тім сенсі, що не людська це справа, а Божа, а як Він зробить — Його річ. Тоді думали інакше. Тоді вірили свято, що ніякий гріх не мине насильника, що «аз воздам» — це не пусті слова, що вони колись таки здійсняться і то — як напр. думав Мономах — руками людей, яким «поможе Бог і пресвятая Бородиця». Оповідаючи про катування українців москалями по Полтаві, в Лебедині, автор «Історії Русов» пише: «ежели по словам самого Спасителя... «всякая кров, пролитая на землі взищеться от рода всего», то «які ж взысканія належаться за кров народу руського, пролиту... до сього дня», до часів Меньшикова і Петра (ст. 213). Коли той самий кат його народу, підніжок

Петрів, Меншиков, попав в неласку і на заслання, автор «Історії» каже, що це «помянена бисть перед престолом Всевишнього кров многих мертвеців, неповинна пролитая на Руси», це «изли Бог чашу гніва свого на главу убійци і на дом його» (стор. 232). Величко уважає, що коли на Україні з'явився великий муж, що карав насильство і кривди і несправедливості, то це «милосердие Божіє», побачивши «свише на такії невиннії терпінія», того мужа «во отмщєние оних всіх бідствій опредїлило». ⁵¹ Мученики тих часів — це не були мученики теперішніх сторонників Тагора і Толстого, паралітики на роздоріжжі. Це були мученики, які «невинно пострадавшїі, вопіють... із гробів своїх, жадаючи за кров їх отмщєнія». ⁵²

Як різнилася від них ментальність тих толстовців спід знаку соціалізму чи радикалізму, які проповідували не свободу Сірка, Мономаха, Величка, автора «Історії Русів», лише свободу індуського святого, «правдиву свободу без ніякого ворогування, яке доводить до війни»; свободу оздоблену «пробудженою свідомістю, яка ставить народ понад усякі обиди і знущання», змушує його не звертати на них уваги. А коли й бути патріотом, то того «шляхетного» патріотизму, якому не вільно «пере-

ходити у войовничий» патріотизм⁵³ і який «виявляється в тихому стражданні».

Взагалі сучасні проповідники «гуманности», «людяности» проклинають «завойовницький дух» і «отмщение». Бо й що з нього вийде? «Чи справді завойовничий дух є необхідний, щоби націю удержати в стані свіжости, гарту і здоров'я?» Зовсім ні! Народи, перейняті таким духом, погано кінчили або скінчать (автор того певний), «нові імперії розкладаються на наших очах — Німеччина, В. Британія, Росія».⁵⁴ Німеччина, яка аж так розложилася, що скоро іншим не буде місця... В. Британія, яка колосально збільшила свої посілості по останній війні... Росія, якій розклад її та войовничість не перешкодили проковтнути Україну...

Виходило б неначе, що той немилий радикалам «дух» не так то вже провадить конче до розкладу заражені ним народи? Виходило б, що може б і нам, наприклад, засвоїти той дух, напр., щоби стримати його вияви проти нас у большевиків? Але наш гуманіст і на це не пристає. Бо культ «завойовничого духа», культ «сильної еліти», плеканий серед нас, — лише «тим самим скріплюють ту силу, що наступає на наше народне ж життя».⁵⁵ Отже удаваймо мертвих, втягнімо в себе па-

зурі, або ще краще: — даймо обстригти їх, і аж тоді все буде в порядку! Не викличемо вовка з лісу. «Наше народне життя» потече молоком і медом!

Власне тоді, як в світі запанує нова етика! Реальних питань життя не дасться вирішити самою фразою про «національну етику», або «інтерес нації». Співжиття людей і цілих народів мусить отже регулюватися якимись іншими засадами, які й зовемо «етикою»... Правда, деякі етичні кодекси «мали на думці лише громадян свого племені, а відносно інших, «варварів»... радили примінювати засади «національного» чи конфесійного егоїзму. Але нема ніякого сумніву, що нині це вже пройдений шлях, до якого нема повороту і що навіть у сферу міжнаціональних відносин... вкочуються нові етичні норми, загальнолюдські».⁵⁶

Конкретно? Конкретно, наприклад, не дозволено ніяким способом супроти Леніних і Постишевих послуговуватися якоюсь окремою «національною етикою», або — ще гірше — «національним егоїзмом», «егоїзмом» 40-мільйонного визискуваного народу, неначе

супроти якихось «варварів»! Це було б негуманно і не по-людськи. Треба знайти спільні з ними етичні засади і на їх підставі вже з ними порозумітися.

Хто ж несе ті «нові етичні норми»? Їх носієм є в першій мірі соціалізм... Очевидно, він «ще кволий, в устах членів пануючих націй він часто-густо обтяжений ще імперіялістичними навичками попередніх поколінь», але це нічого, він вже «викристалізовує свою ідеологію щораз більше і є на добрій дорозі до того, щоб вибороти авторитет засадам загально-людської етики в практичному житті».⁵⁷ Отже, не спішімся, поможیم Сталінові, Блюмові, Адлерові викристалізувати в собі «засади загальнолюдської етики», повчім їх, переконаймо їх, але — на Бога — не засвоюймо і собі ту «етику людоїдів», яка лише компрометує нас перед «культурним світом»!...

Це може видатися пересадою? Але так не є. Цей мотив повторюється стало в «новітнім» українстві — від Драгоманова через С. Єфремова і українську пресу часів між першою (1905) і другою (1917) революціями в цараті, через «Украинскую Жизнь», аж до останніх писань на еміграції Винниченка, Ша-

* перебільшенням.

повалова, а в краю отих радикалів, з яких наймаркантнішого я оце цитував... Це люди, яким не pomoже ніщо; це люди, яких мозок наскрізь пережертий пранцями «людяности» і «гуманности»; це люди, яких «наука» своїм труп'ячим сопухом затруювала наше духове життя в минулім віці, затрує його ще й нині, яка в'ялить в нашій оточенні все пишне, здорове, гарне, що стріляє високо в небо.

Все в них просто — в людей цієї заячої психології. Все залежить від того, щоб зробити людей «делікатнішими, добрішими, справедливішими, примусити їх думати не тільки про себе самих». Про це дбає чудесна фея-чарівниця — наука. Вона ж «доводить до поступу у відносинах поміж народами та в порядках громадських і державних». Коли є на світі насильники, Атілі, Тамерлани, Сталіни, Петри і Катерини — це нічого, це минеться, бо «науковий поступ... переминяє на ліпше і духову природу людську» і підносить людей «понад старе життя, близьке до звірячого».⁵⁸ Лиш без «національного егоїзму», бо сполохає непотрібно чулі серця новітніх Петрів і Катерин, які під впливом науки і соціалізму вже «на добрій дорозі» признати над собою авторитет загально-людських етичних норм! Їх «духова природа» переминиться «на ліпше»,

і так повільно, але певно ми дійдемо «до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських»...

Ось була та гуманна філософія, яку несло нам ХІХ століття. Ось був той світогляд, який і досі покутує в головах його жалюгідних епігонів.

Коли ж ви думаєте, що цитованих вгорі вірців того кретинізму не можна перевищити, то помиляєтеся...

Одним з богів сучасного і минулого радикалізму був Михайло Павлик. З нагоди його ювілею його прихильники писали про нього, що стоїть він, немов «великомученик народу і синонім героїзму», серед «всіх великих людей в ряді, який починається Ісусом». Сам про себе — з характеристичною демократам скромністю — писав, що має в собі «гостре почуття правди, лагідність і завзятість, делікатність і добрість». Був великим поступовцем і в своїм творі «Ребенщуків Татяна» висловив думку, що ліпше було б, коли б люди не брали церковних шлюбів, а «парувалися як птахи»...

І ось цей геній дає принципову, наскрізь перейняту загальнолюдською етикою, відповідь на питання: що робити, коли всякі «варвари» — оті Петри чи Атілі — «не послухають голосу науки і не змінять під її впливом

своєї духової породи»? Що тоді? Може — як ось Величко, або автор «Історії Русов», або стародавні князі, чи інші варвари — приректи їм помсту? Але де! Наш лагідний гуманіст і сторонник пташиного парування відповідає інакше. Згідно з цілою філософією свого радикально-соціалістичного оточення, він віщує, що тоді тим ненаверненим грішникам... треба прощати! І покликається на себе: теж «прощаю своїм просвіченим землякам не тяжкі кривди, заподіяні ними мені (це само собою розумілося. — Д. Д.), але простив я моїм просвіченим землякам навіть тяжчі кривди, заподіяні моєму народові».

Цитуючи ці слова, Франко уїдливо додає: «Це вже справді верх гуманності, до якої не підіймався навіть сам Христос, бо ж Він простив тільки тим, що мучили Його, а тим, що кривдили брата, обіцяв йому кромішну і безплатний опал в вогні вічнім».⁵⁹ Так «хоча й коротко, але вельми прикро й досадительно», як сказав би Величко, пише Іван Франко про радикального божка.

Навів я ці слова не як жарт. Цей «жарт» драстично характеризує це духовне підложе, з якого вирости наші корифеї «поступу» і «вселюдської справедливості», що свої «тради-

ції» моральних сифілітиків прагнуть прищепити здоровій нації.

Порівняйте всепрощаючу дурійку Павлика з такими словами князя Ізяслава з XII віку: «Аби Бог дав здоровля, а месть буде», і побачите ту духову прірву, яка ділить дві епохи, дві традиції. Люди тої старої епохи надіялися не на «науку», не на «поступ», не на злагодження звичаїв, не на недоумлення Атіль, чи уморальнення «поганих половців», не на загальнолюдську етику, лише — на власну духову і фізичну силу. Механізм цієї сили в життю не був для них чимсь аномальним, лише власне законом даним життю Богом. Вони твердо вірили та ісповідували (бо це «признаєт умний всякий»), — що «всяке твореніє» «має право боронити своє буття, власність і свободу» та що «на те йому і дані самою природою або Творцем його достатні знаряди або способи»⁶⁶, щоб їх удосконалити, щоб стати самому відпорним, а не звертатися до «загальнолюдських етичних засад».

А Величко пише: «коли ж если безсловесній звірі, будучи в запертю, при всякім довольстві от господ своїх, н а т у р а л ь н и м п р а в о м звикли все те довольство уничтожати, і всяким способом, вожделінної собі ищучи свободи, яритися і устремлятися на їх,

господ своїх, то коє диво і кий гріх» — коли подібне зробить в потребі людина?⁶¹ А всім противникам «зоологічного націоналізму» Гітлера чи Мусоліні радимо прочитати слова одного з найбільших людей, якого видала наша земля: «всі народи боронять життя своє і свободу: і звірі, і птахи роблять те саме. На те Бог дав їм зуби і пазури».⁶²

Є народи-пани і народи-плебеї, або, як їх — цих останніх — зве Шпенглер, феллахи. Шевченко їх означає теж своєю назвою. Плебеїв називає «свинопасами», «гречкосіями», народи-панські — «лицарськими синами», «козаками», як особливий людський тип, створений панувати, не на д кимсь, а на своїй землі; бути суб'єктом життя, не його об'єктом, не глиною в чужих руках, не «сміттям» і «гряззю». Мотивом діяльності цього типу людини була «слава», її здобуття. Мучить її найбільше не економічна «кривда», а відібрання свободи, зганьблення, те, що «у ярмах лицарські сини».⁶³

Цей поділ на «лицарів» і «свинопасів» серед народів, на аристократів, панів і плебеїв не є поділом класовим, соціальним,

лише психологічним, типологічним. Кожний народ представляє — в певній хвилині — його провідна верства. Вона може складатися з касти жерців, феодалів, дрібної шляхти, бюргерів або «селянсько-робітничої» бюрократії, — це все одно. В кожній з них — в різні епохи — може бути втілений тип або один (плебейський), або другий (володарський). Напр., напередодні великої революції 1789 р., знуджена пануванням і спрагнена матеріяльних утіх, французька феодальна аристократія хилилася вже до феллахського типу. Так само козацька аристократія на Україні — виразний аристократичний тип за Богунів і Дорошенків, стає типом плебейським за панів Халаявських...

Щоб розрізнити ці два типи, ніщо не є таким добрим пробним каменем, як їх відношення до суспільно-політичного ідеалу. Плебея — пізнаєте по його тузі за «соціальною справедливістю», за рівністю (хочби під тираном). Пана пізнаємо по його тузі за свободою, все одно якою ціною. Любов селян до «батюшки царя», який їх охоронить проти панів або старшин — це любов плебея. А луна її бренть у звеличенні царату Драгомановим, у припаданні наших соціалістів до ніг большевицького царя, що «все ж таки зробив дещо

позитивного на Україні» («Трудова Україна»). Плебея пізнаєте, особливо, і по тому, що він недооцінює значення політичного власновладства...

Цей суто-«свинопасівський» світогляд цілком опанував нашу ліберальну інтелігенцію минулого віку та держить її ще й тепер. Костомаров уважав державу передусім за знаряддя насильства, вона повстала як «плід завоювань». Його ідеалом був не державний союз, а «свобідні людські громади», здебільшого примітивні союзи, до яких може лише підвестися думка плебса.⁶⁴ Такий же антидержавний, наскрізь анархістичний ідеал проповідував і Драгоманов. Антидержавний характер носить і концепція Липинського — «трьох Русей». Все, що було сполучене з вищою формою народньої організації — з державою, уявлялося тій нашій інтелігенції, як прояв насильства; їх разив «інстинкт державного насильства», натомість вабила мрячна утопія «народоправства».⁶⁵ Так само «в історичній концепції Грушевського змагання до витворення власної держави й взагалі державницькі стремління стоять на другому плані супроти стремлень народних мас досягти максимум задоволення своїх соціально-економічних інтересів». Він уважав, що «соціально-економічну і національну емансипацію

українського народу можна досягти і в межах чужої державности (російської і австрійської)», тому «він мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх», поскільки вони «вимагали жертв» від мас народу. Грушевський сам признається, що «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади... З тих принципів виходить проф. Грушевський... в оцінці рухів українських народніх мас... і виступає проти власних князів — як ось його погляд про рух «татарських людей» XIII ст. проти короля Данила.⁶⁶

Ці ж «висновки» допомогли йому піти назустріч новим «татарам» - большевикам в 1919 році, бо ж він піддався їх обіцянкам. І не була це якась «людська помилка», не якийсь несподіваний скок в гречку, — це впливало, як бачимо, з його загального наставлення, з цілої психіки... Люди тої психіки думали, що й чуже татарське військо могло принести визволення нашим древнім «болоховцям». І — паки і паки — оскільки інтелігентніший і мудріший був автор «Історії Русов», що писав: «всякий на-

род повинен мати своїх воїнів, щоби поручити свою долю і безпеку не чужоземному, а своєму воїнству», а доручати ту безпеку і долю ординським воякам — це все одно, «неначе приставити шуліку стерегти голубів, а вовків — овець» (ст. 18).

Радикал Пушкар перестерігає «перед надмірним надаванням державі, як такій, завеликого значення в житті народів», мовляв, обійдеться і без неї.⁶⁷

Ненавість до козацької епохи — одної з найбільш блискучих нашої історії — поділяють всі сучасні феллахи - інтелігенти, починаючи від новозорянців і кінчаючи радикалами. Козацька доба для «Нової Зорі» є «періодом найгіршої анархії». Шельменко-денщик, що надає тон «Новій Зорі», так ненавидить ту нашу добу, що хвалить погромницю козацтва, московську царицю Катерину, бо «цариця Катерина зробила велику прислугу українському народові, зруйнувавши руїнницьке гніздо розбишництва на Запоріжжі. Тут наш поет Тарас рішуче помилявся, думаючи, що вона «доконала вдову-сиротину».⁶⁸ Стаючи в позу культурника, споглядаючи згори вниз на хлопа «Тараса», нещасний докторизований Шельменко навіть не підозріває, яким правдивим аристократом, порівнюючи з ним, типовим

в сенсі Шевченка «свинопасом» є геніяльний автор «Кобзаря»...

Тої самої думки на державницькі змагання тримається і другий «гречкосій» Микита Шаповал. Вже на еміграції він хвалиться, як то він «писав ще в 1913 р.: «у нас нема предків, гідних пошани... Різні хами-розбійники, гетьмани... Культуру наших предків ...сміло кидаємо в піч».⁶⁹ Ще одне осляче копито!

Так само проповідують і наші різні Тагори. Наші князі — були «насильники і чужинці». Натомість ціла симпатія їх лежить по стороні «бродників», які в XIII в. «допомагали татарам супроти русинських князів» (термінологія «русинський» — не з краківського «Курієрка», а з книги «українського соціологічного інституту в Празі»). Всі їх симпатії лежать не по стороні будівничих княжої Руси, а по стороні «болоховців», які «краще згоджувалися визнати владу татарську, аніж владу чужого (?) важкого їм Данила. «Болоховці» — це були не наволоч, не голота, а «свободолюбні елементи». І всю цю саламаху пише під заголовком «Українська національно-державна традиція» п. Никифор Григорійв, апостол нашого феллахства, *persona grata*, і сталий співробітник «Громадського Голосу».⁷⁰ Бо коли Данило приносив тверду руку і вимагав твер-

дої дисципліни, татари приносили «свободу», подібно, як і більшовики, за якими теж і з тих самих причин пішли новітні «болоховці» Винниченки і Грушевські... Кінець, очевидно, скрізь був однаковий: «татари» жорстоко поглунили собі з «болоховців», але що спілка з татарами не дає соціального визволення — цієї науки «болоховці» витягти не могли...

А за ними ще і ще! В повній згоді з новозорянцем виступає і радикал. Якийсь — хай йому простить великий Нестор — якийсь Р. Літописець ганьбить пам'ять великих будівничих княжої Руси в «Громадському Голосі». Не можна ж допустити, щоб діяльність тих будівничих «ідеалізували»! Бо серед них панувало «братовбивство», вони «нищили народ» і взагалі були представники «середньовічної реакції», а на війні були такі жорстокі, що палили міста і «рубали впень» трудящий народ і вояків противника. Ті, що будували нашу державність, були просто злочинцями, які ніяк не хотіли запровадити «новий лад правди, справедливості і волі». Правда, сам наш «гречкосій» Літописець мусить ствердити, що «наші князі були такі самі, якими були тоді всі інші князі і в інших народів», але коли наш народ досяг якогось рівня культури, то це зовсім не завдяки тим князям, але «всупе-

реч злочинній роботі тих князів», тих «хамів і розбійників», всупереч всяким Мономахам, Ярославам, Мазепам і Хмельницьким...⁷¹ Ці князі — це були феодали, драпуги й нероби, які лиш пили, гуляли, непотрібної «слави добували», марнували народне добро на палаци, фортеці, собори і армію (такі були прокляті мілітаристи), різалися з половцями й печенігами (такі були ненаситні імперіялісти), не даючи працювати трудящому народові.

Отже, територіальне об'єднання нашого народу, його оборона перед кочовниками, уможливлення мирної праці плугові орача, епоси про полк Ігоря та інші, які постали на тлі їх воєнних походів, величні церковні будівлі, християнство, наша «латина» — церковно-слов'янська мова, що вперше — разом з церквою — об'єднала націю в один організм, пам'ятки нашого письменства, спомини терпінь і змагань — все, чим ми живемо досі, що нам всякими способами прагнуть, але не можуть, видерти противники, все, що зробило з нас націю і з утратою чого ми нею перестали б бути, — оті правдиві новітні «хами і розбійники» називають сміттям, яке треба кинути до печі!

І чим це замінити? Наукою кретинів, що воюють з «ідолопоклончим культом нації»,

славлять царицю Катерину, поборюють «інстинкт державного насильства», проповідують «любов до північної Руси» і мудрість смирних індусів; наукою тих, що радять «стати понад усякі обиди і знущання»; які кажуть, що патріотизм має «неприємний для поступовця» присмак, які пропонують знищити, як «реакційну», концепцію боротьби за існування, а запровадити натомість ідею, що з «демократично-прогресивними елементами» інших народів «треба дружити»... Собі ж вистане плекати «літературу, національні пісні, національні гімни, національні обходи, одяг, улюблені краски, страви і проче».⁷² Ковбаса, чарка, гопак і вишивана сорочка, — як ознаки правдивого, не хижацького патріотизму.

Грушевський радив пробачити більшовикам «не одно з того, що нам боком вилазить», бо були вони «завзяті оборонці трудящого люду»... «Пробачити не одно» — між іншим і пограбовану державну свободу, яка в їх очах була річчю дугорядною. А триста літ тому казав проповідник Касіян в промові на похороні Сагайдачного: «Найбільшою річчю між всіма — суджу воль-

ність!» В тім суттєва різниця цих двох родів людей!

Той самий прихильник татарських людей і «всенації» — соціяліст Григорій-Наш, пише: «чия земля, того й держава. Тому (під час революції 1917 р. — Д. Д.) українські народні маси йшли не за гуртком консерватистів, що бундючно звали себе «самостійниками»..., а йшли за соціялістами». Тому «не цікавилися тим, хто буде на Україні королем, гетьманом, губернатором, чи іншим урядовцем — українець, москаль, чи німець, а цікавились тим, кому буде належати земля, фабрики і т. п.»⁷³ Ці слова соціялістичного «вченого» зраджують світогляд найтемнішого неписьменного мужика в найбільш культурно занедбанім селі! І вони є типовими для наших інтелігентських плебеїв! Де ж могли ті «свинопаси» — як їх предків звав Шевченко — тямити, що «не чия земля, того держава», а навпаки, як це показали хочби большевики! Де ж могли ті «свинопаси» тямити, що питання «чия земля» саме залежало від того, чи на Україні сидів «король», взагалі с в і й володар, чи московський губернатор! Де ж могли сторонники «всенації» і противники «шовінізму» тямити, що питання, «чия буде земля» на Україні, дуже багато залежало саме від того, чи тим «королем»,

чи «губернатором» в Києві буде «українець, москаль, чи німець»? Їх космополітична душа приймала навіть татар в історії і большевиків в сучасності, аби дали трудящому народові «землю», хочби потім її мали й відібрати.

В цім цілковитім недооцінюванні політичного моменту лежить типова риса феллахів! Черкасенко лаяв оборонців старої України, козаків, за те, що на даремне «широке море крови розілляли» для гупої химери, замість «довгий список» перекувати «на рало хлібороба». І яка ж є відмінна від цієї феллахської філософії нашого минулого щодо цієї переважної справи! В 1111 році «вложи Бог Володимир у серце и нача глаголати брату своєму Святополку, понужая его на поганя на весну». Але Святополк був противник імперіялізму і щирий оборонець трудящого люду. А з ним і його дружина, яка і відповіла: «Не веремя нині погубити смерди от ролі». Володимир хотів «промислити о Руськой землі», а Святополк — все думав про трудящий народ. «И рече Володимир: «Како я хочу молвити, а на мя хотять молвити твоя дружина и моя рекуще: хоцеть погубити смерди и ролью смердом. Но це дивно мя, брате, оже смердов жалуете и их

коней, а цього не помишляюще, оже на весну
начнеть смерд тот орати лошадью тою и, при-
їхав половчин, ударить смерда стрілою и пои-
меть лошадьку и жону его и діти его и гумно
его зажжеть, то о сімь чему не мислите?»
И рече вся дружина: «Право во истину тако
єсть!» «...и пойдоста на половці».⁷⁴ Бо були
це оті прокляті імперіялісти, які «звертали всю
причину лихого стану на ворожих сусідів, раді
були задирати їх», не драгоманівці, які вірили,
що «сусідів як народу і громаду чіпати нічо-
го», а «з демократично-прогресивними елемен-
тами в них (в половців) навіть треба дру-
жити».⁷⁵

Ту саму відвічну проблему, рала і меча
(«соціальної» і «політичної» волі), що і князь
Володимир, гостро розв'язує і один з персона-
жів драми старих наших часів «Милость Бо-
жія». Автор вкладає в уста свого головного
героя, Богдана Хмельницького, такі видумані,
але які ж характеристичні слова у відповідь
на привіти:

Радости сея не я и не добродітель
... ..но Творець и Содітель
Наш

... ..
А желізо добре важте н над злато,
Злато бо потемнієть без него як блато ...

«Что злато и что сребро» помагало тим, що
ні про що інше, лиш про них дбали?

Колікієж богатства желізо побрало!

А предки?

з золотих пугаров они не пивали.
О желізі старались, желізо любили
И велику тим собі славу породили.
Оних путем идите, оних подражайте,
Слави ища, богатства ви за ничто майте.

І ніби прозираючи козацьких потомків, оте
«малоросійське дворянство», яке «для лаком-
ства нещасного» за млинки і ставки зробилося
«грязню Москви», перестерігає:

Не той славний, котрий многа лічит стада,
Но иже многих врагов своїх шлет до ада,
Сему единому токмо желізо довлієт.

Хто ж випустить з рук залізо, не довго тіши-
тиметься і «соціяльними здобутками»:

Ибо, когда козаки уже обнищают,
То не долго остатки ваши потривают.
Откуда коня или ручницу, откуда
Ииний порядок возьмут, аще не оттуда?
А без тих приборов что, мните, по нас будет? ⁷⁶

Пророчі слова! Коли «козаки обнищали»,
то і «смердів» повернули в неволю. Без влас-
ного заліза рало хлібороба стало ралом раба,
про що не думали ні Черкасенко, ні Грушев-
ський.

В грудні м. р., відповідаючи на погрози «Нью-Йорк Таймс»-ів тоталітарним державам, проти яких з'єднуються «демократії обох півкуль землі», Мусоліні писав в «Попольо д' Італія», що: «американські часописи помилюється, бо вони не знають мабуть історії, що в боротьбі поміж золотом і залізом, все перемагає залізо»... Чи це не виглядає немов плагіят з нашої «Милости Божія»?

Чи тепер не заясніє може в головах демагогів, чому я, поруч з тими традиціями нашої історії — традиціями Хмеля, Володимира, Святослава, що теж не прийняв від греків золота, але прийняв залізо, — чому поруч з ними я звертаю увагу на італійського напр. диктатора і на йому подібних «чужих»? Тому, що це типи і люди одного світогляду, одної психіки, яка в часи, коли ми ще не zdeгенерувалися, — була і н а ш а п с и х і к а... І з тієї ж самої причини наші демократи, що обурюються на нашу пропаганду чужих взірців, і собі з приємністю звертаються до чужих взірців, але до інших: до Толстого, до Бабефа, Сімона, Фур'є, Жореса, які проповідували «величні кличі» соціалізму.⁷⁷

З тих самих причин друкують вони спеціальні статті і цілі книги про Масарика, про Бенеша, або вже цитовану нами статтю в дра-

гоманівським збірнику — про Рабіндранат-Татора. Або спеціальну статтю в тім самім збірнику про вплив Прудона на Драгоманова, який «не тільки цитує Прудона, але бере провідні думки його як свої», так що можна говорити про «тотожність у поглядах Прудона та Драгоманова, особливо як вони торкаються проблем демократії, свободи, федералізму, проблем національних, етичних, релігійних і т.д.». В цих випадках отже вільно брати «чужі взірці»! Так само, коли «Драгоманов ставить федеративний устрій Швейцарії за зразок для інших країн», то це також було дозволено, і це не називалося запозичуванням чужих доктрин.⁷⁸

Це було українство «болоховців», це була глупа демагогія! Бо вони з приємністю — як ми вже бачили — топчуть, як вороже «поступу» і «людяности» наше минуле: і оту «Милость Божію», і велику мудрість князів, козацтво — все, на чім не лежить каїнова печать євнухської мудрости часів «виродження»... Тому українство цих «болоховців» завжди знайде «зрозуміння» в чужих, як знайшов Драгоманов, що його визнали ліберали російські і большевики, як людину далеку всякого «вузького націоналізму», як людину, що «відкидала всякі убогі теорії про святість нації»

і «самостійницькі тенденції»; як людину, яка «сформувала галицьку соціалістичну свідомість під впливом російської думки»; що, очистивши ідеологічну атмосферу... від ...націоналізму та безгрунтового революційного бунтарства, виразно поставила боротьбу трудящих мас України на соціалістичний та інтернаціональний ґрунт».⁷⁸

Пригадайте собі, як ненавидів Драгоманов Шевченка саме тому, що був він воскресителем наших «реакційних» і «ретроградних» традицій історичних! Передивіться, з яким «архаїчним», не «поступовим запереченням ставився Шевченко до понять «чужини» і «чужих людей», «чужої землі», «чужого піску», «чужого поля»! Якою домінантою звучить в нього нехіть до «чужих людей»,⁷⁹ нехіть чисто старолітописна, «величківська», а з другої сторони пригадайте сентиметальні базікання Драгоманова про «рідну сестру» у слов'янстві, і ви побачите непроглядну пропасть між двома епохами, з них одної був добушем Драгоманов, а воскресителем другої — Шевченко.

Пригадайте далі злобні уваги Драгоманова проти «фанатизму» Шевченка, і про те, що «людина цілком не винна в тому, чим вона стала і що робить», що винні «порядки, при

яких живе вона. Пригадайте, як він докоряв, що «Шевченкові ця нова думка була цілком невідома», бо «він усе по-старому судив та карав людей». Пригадайте, як докоряв Шевченкові його «віру якогось пуританця XVIII століття»! Пригадайте, як обурювався, що у Шевченка «сім'я менша, громада» мусіла «приноситися в жертву» великій громаді — Україні! Пригадайте, як обурювався, що у Шевченка бракло «широких ідей нових часів»! Як обурювався, що можна було «ставити одну породу настільки вище від інших, як це робив Шевченко» («Нема на світі України, немає другого Дніпра») — і ви побачите, яке провалля ділило Драгоманова від Шевченка, побачите дві, відгороджені пропастю одна від другої, епохи, які ті люди в собі втілювали: перший — хирляву, згангреновану епоху демократизму і космополітизму, другий — велику епоху нашої старовини, блискучу, свіжу таку мужеську, в порівнянні з миршавими «новими думками» соціалістичної драгоманівщини...

Щебто тих часів, коли — як мріяв Шевченко — не «гречкосії» стали знову «лицарськими синами», а навпаки — коли наша «еліта», наша інтелігенція до решти сплебеїзувалася, сфеллашилася.

Побачите, якою облудою є, коли драгоманівці «шанують» Шевченка, який був запереченням, гострим і непримиримим, всякої драгоманівщини.

В початках ХІХ віку запанувала в нас «мудрість» смерда, «мудрість» скифа-орача. Три віки перед тим панувала мудрість не плуга, а заліза, мудрість, так дуже забута соціалістичними смердами нових часів.

Яку б сторінку нашого минулого не розгорнути, на які б дрібні стежки виявів людської душі не збочити, завше натрапляємо на гостре противенство двох світоглядів, двох психік — тодішньої і психіки «виродження».

Коли неприятель взяв в полон славного ватажка козацького Нужного — за часів руїни — і військовий суд засудив його на шибеницю, то він випрохав собі, щоб його посадили на палю: «такою смертю — казав — помер і мій батько»... Де стрінемо тепер подібний шибеничний гумор? Подібну вірність батьківським традиціям?

Коли сейм затвердив Гадяцьку умову, nobілітовано цілий ряд козаків, один з них, одержавши шляхетство, питався товариша: «А що,

чи не стала довша моя тінь від мене, відколи мене зробили шляхтичем?»?

Як сильно різниться оте відношення до чужої ласки і до своєї власної вартости від наставлення многих сучасних демократів, які так радо виводили свій рід від того чи іншого шведського шляхтича, або від гетьмана, або вивозили з України жінок — конче «графинь», «княгинь» або навіть «фрейлін царського двору»...

Новітні демократи наші хваляться своїм розумом, який протиставляють «анархістичному» почуванню «фашистів» і диких предків. Коли б вони знали, який дурний був їх той «тверезий розум», в порівнянні з геніальним часто інстинктом прадідів! «Розум» їм наприклад забороняє симпатизувати з «реакцією», з людьми іншої політичної «віри», навіть тоді, коли це виразно наказує інтерес національної збірноти, до якої належать... Так вони і досі проти «гітлерівської Німеччини», яка нашої національній збірноті нічого злого не зробила.

Бо це ж було б проти ідеї соціалізму, це ж було б зрадою тої ідеї, хоч може і не зрадою національних інтересів... Як вони нагадують тих «сохлят», з яких кепкував собі автор «Історії Русов», за часів Мазепи, які хоч «дивувалися лагідності шведів» супроти н а с е л е н н я, але

все ж таки виступали по стороні ката Петра і проти шведів, бо ті «оскверняли середи і п'ятниці м'ясоїдством».⁸⁰

Чи не подібний «розум» виявляли і виявляють наші радикали і соціялісти, які мимо Сталіна і Леніна прихиляються до соціалізму, а відвертаються від Гітлера і Японії через те, що ті хоч їм нічого злого не зробили, але зате не шанують серед і п'ятниць соціалістичної віри? З тої православної ревности сміялися мазепинці, наша ж теперішня ортодоксальна соціалістична ревність уходить за щось нормальне. Вона навіть пишається своїм дурнуватим «розумом»!

Візьмім навіть таку інтимну сторінку старого нашого побуту, як поведення з людьми, «добрий тон», і тут побачимо інакшість в тих часах і в теперішніх. В книзі українського *savoig vivre* з перших років по гетьманстві Розумовського читаємо, попри звичайні актуальні і сьогодні приписи, напр., «не викидати слини далеко од себе або на сторону», знаходимо й інші: «Не хвали себе ані уничижай, ані срамоти, ниже діло своє або імня або рід возвисшай, бо так чинять тилко тіи, котріи недавно прославилися» . . . Хто пригадає собі товариські розмови з сучасниками-демократами (особливо

з тими, що удають з себе аристократів), скільки ж знайдете в них яскравого заперечення того припису! І як пригадують вони тих «парвенів», з яких глузувала гетьманська Україна...

І далі: «не важся торкати локтем того, котрого о що питати хочеш». «Не мов о речах твоїх приватних і домових, хіба би з приятелем щирим... Пристало абись сам о собі рідко що мовив і о тим, з чого похвала тобі могла бути... Старатися аби не мовити по простацьку» і пр. Скільки в тих приписах правдивого аристократичного духу, що не потребує чужої санкції, освячення чи нобілітації.⁸¹ І скільки порушень тих приписів знайдете в «добрім тоні» сучасних демократів, які не тільки в приватній розмові з приятелем і з неприємцем зачинають і кінчають про свої нещастя і свою біду, але і публічно, в передмовах до своїх творів, мов жебраки під церквою, намагаються, показуючи свої болячки, вижебрати співчуття земляків... І цікаво, оті кілька приписів старокозацького доброго тону (що так нагадує англійський) не знайшов я, спеціально шукаючи, ні в однім з підручників доброго тону виданих сучасними демократами — напр. п. І. Блажкевич.

Далеко завело б мене детальне порівнювання ментальности драгоманівців та їх сучасних епігонів з світоглядом суворих віків, про які тут говорю. Певно, ті суворі віки теж мали свої хвилини піднесення і занепаду. І в них стрічаємо вияви страшного душевного заламання, але загальне духове наставлення яке ж було інакше! Впадали в гріх, але був і гріх! Були правила! Була свідомість, що психічне заламання — заламання, зрада догми, що гріх є гріхом, що пропасть, в яку не раз падали, є пропастю, а не шляхом поступу і цивілізації!

Ніколи, як в той ХІХ вік, і в науці його сучасних епігонів так дико не плюгавили, не понижували, не обезвартнювали, не оббріхували всього найкращого, чим жила наша збірнота і окрема людина тих давніх часів: патріотизму, віри в себе, віри в творчу роль сили, в гордість на своїх предків і на їх діяльність, пониження цілого ідеалу тих часів, так близького ідеалові наших — ідеалу воїв Ігоря, запорожців, останніх могикинів козацтва з ХVІІІ віку. Ніколи не ставлялося на постумент все плебейське, нікчемне, заздрісне, трусливе, з його «ідеалами» рівності в рабстві, хилення чола перед сильнішим, благання ласки, плазування перед носіями оманних інтернаціона-

лістичних чи інших братерських ідей, уникання боротьби, туги за «загальним щастям» і згоди в сімействі і дефінітивного замирення з усіма, туги за світом, позбавленим трагізму і змагання, з видертим з нього мужеським первнем.

Не ходить мені про нищення тих чи інших людей, які мені так глибоко байдужі особисто, але пригадаймо деякі політичні «маніфести» чи «вірую» провідників нашого ліберального ХІХ віку (що відіграли таку велику роль в революції 1917 року), і тоді зрозуміємо, яке спустошення в їх мозку поробили доктрини того віку. Тоді зрозуміємо, чому ми ті ідеології «мертвеців» поборюємо. Бо те «вірую» сучасників - демократів є витвором тих догм...

Пригадаймо стільки разів мною вже цитовані заяви любови і відданости (Грушевського) большевикам, заяви і освідчення любови над трупами рідних і земляків... Пригадаймо благання на колінах (Винниченка), просьбу до большевиків, щоб дорогі товариші чекісти дозволили тому чи іншому бувшому голові незалежної української республіки — хоч в куті сісти в «рідній хаті», де розсілися чужинці, і не щоб заважати їм бавитися, а бодай приглядатися «забаві»... Пригадайте виливи плесейських душ соціялістів (Вол. Левинського)

зректися навіть своєї мови, коли б наказ з Москви довів їм, що це потрібне в інтересі соціалізму і братерства народів... Пригадайте цю безодню самопониження, а з другої сторони пригадайте оту «ідеологію», з якої те все виросло, і побачите, що відносяться вони до себе так, як дерево і його овочі. Що з того дерева толстовства, космополітизму і «людяности» нічого іншого не могло й зродитися, як оте духове рабство...

Наші селяни в наддністрянським краю майже сто літ тому, напередодні «весни народів», по-своєму реагували на неї. Вони просили панів, щоб пустили їх з панщини:

Ой, пане ж, мій пане, коли то те стає

Коли ж тому годі?

Пусти нас з панщини, пусти нас з данини

Пусти нас в свободі.

Так, туга за волею віє з тих віршів. Але й який же плебейський, невільницький дух тоді ще так мало свідомої верстви. От, коли я говорю про сплебеїзування нашої демократії в творах Драгоманова і в його науках, і в науках його епігонів, то власне це я маю на увазі. Бо в цьому вірші — і в прозі Винниченка, Драгоманова, Грушевського і ін. — яку скеровували вони до большевиків, до братів слов'ян чи до царату, та сама життєва філософія.

Є в ній, як і в тім наївнім селянськім вірші, і почуття власної нижчости, і віра в пана, і в добрість його, і нерозуміння законів життя, і брак почуття власної гідности — все чим так різниться вік нашого «виродження» від суворої нашої давнини, коли ми ще були не демократією, а нацією, і від доби, в яку ми вступили — мимо волі еліти — по війні.

Це були часи, коли предки наші були всіма зненавиджені. Коли нас прозивали всякими ганьблячими прізвищами, коли на нас показували пальцями. Тоді нас боялися і тому ненавиділи. Тепер... Тепер, коли я споглядаю, як тут чи там, в чужій пресі знайдемо похвалу нашому музикові, письменникові чи поетові, чи, особливо, політикові — я відчуваю, що щось не в порядку. Тоді хочеться спитати себе: чи нема тут чогось невідповідного? Чи не загато запобігливого в наших жестах? Чи не загато улесливости в нашій усмішці, що так ласкаво стрічають нас?

Коли я споглядаю, як напр. в добі большевицького флірту, як в СРСР наступила доба «українізації», як полюбили там і заопікувалися зненацька нашою культурою, мовою, піснею, як почали видавати для нас часописи на «рідній мові». Як різні шмайгелеси чи просто кретини дозволяли собі клепати по-пані-

братськи по плечу великого автора «Заповіту», я думав, що це був лихий знак. Коли різні товариші з 2-го чи 3-го інтернаціоналу виголошували кілька заяжжених фраз про «братній пролетаріят», якому робилася честь належати до їх організації, до організації «панів», щоб мати право горлати разом з ними *pereat!* * на їх ворогів і *vivat* на честь їх приятелів. Коли пригадаю, чим мали ми за ту наглу любов до нас віддячуватися, одами Рильського чи акафістами Тичини, тоді я думаю: як гарно було тоді, коли нас ще не любили. Тоді — в цілій її розтягlostі і глибині — починаю розуміти вислів римського цїсаря *cederint dum metuant*. Нехай краще ненавидять і бояться, аніж голублять і легковажать. Тоді з полегкістю звертається зір до тих забутих часів, коли люди так тверезо гляділи на світ, не заколисуючи себе оманами; коли їх боялися і шанували.

Шпенглер каже, що «ідей не можна висловити»: «мистець споглядає на них, мислитель — відчуває їх, державний муж і вояк — їх здійснюють... Ідеї свідчать про своє буття че-

* геть.

рез стиль народів, через тип людини», через життя, а «життя — це ніяка система, ніяка програма, ніякий розум, воно само для себе і через себе».⁸²

Власне тип тодішньої людини був разючо відмінний від тої космополітичної «людини», проти якої буреться дух нашого віку, але яка серед недобитків соціалістів, масонів і лібералів все ще намагається грати головну роль на світовій арені. Ідеал людини в ті далекі часи був інакший від ідеалу космополітичного. Це був — в повнім сенсі того слова — ідеал лицарський, як його розуміли і на Заході, і на тодішній Україні. Про князя Володимира Васильковича Волинського, пише Літопис, що високо ставив дане слово: «во хреснім же цілованї стояше со всею правдою». І далі, що був «страха Божія напoлнен»; і щойно по переліку тих чеснот згадує літописець про його гуманність і добродійність: «милостини прилежаще». Спершу говорить про його «мужьство», потім — про «ум» і аж тоді про інші «добродіянья». Шкала вартостей — цілком відворотна від шкали вартостей гуманістів і інших скиглїв ХІХ століття. Бо в проти-вагу до цих останніх Володимир «возлюбив нетлінная паче тлінных, и небесная паче временных»,⁸³

Це був тип людини, яка ніколи не охлявала ні фізично, ні морально; яка була вічно насто-рожі, стало приготована на найгірше (була «песимістом»!). Мономах приказував: «а ору-жью не снимайте с себе, вборзі не розгля-давши лінощами, внезапно бо человек погибает». Про себе писав, що перебував в невси-пущій діяльності і в русі, «не дая собі упо-кою».⁸⁴ Як цей ідеал вічного неспокою різ-нився від ідеалу нашого звироднілого віку со-ціалізму, коли тужили за «святим і тихим спокоєм», за «згодою і спокоєм», коли адорували* не Мономаха, а Тагора, який «бачить в природі храм, де Бог... у квітках, у тому спокою, що дає природа найзмучені-шому серцю»; як цей ідеал, що розумів Бога «дуже близько до того, як розуміли Бога Рен-нан і Толстой»,⁸⁵ — різнився від ідеалу на-шої давнини.

Утопія наших соціалістів (Винниченко — «Соняшна машина») — це ідеал нероби, за якого працює або машина, або соціальний устрій. Вимріяна утопія нашого звироднілого панства часів Квітки-Основ'яненка і Гоголя — це ідеал багатія, який «так розбогатів, що не можна й подумати, та вискочив у пани і все

* вихваляли.

на подушках лежав»...⁶ І як же ж катастрофально мусіла змінитися ціла душа нашого народу від часів, коли писав про козаків літописець, що «вони в по ко ю жити нікогда не любят, но і для малої користи нужду поднимають і море било перепливать отваживаются»⁸⁷

І кодекс тих людей був лицарський кодекс. Відплатити за кривду або за ганьбу, «сором з себе зложити». На першім місці в них не була матеріяльна шкода, виряджена їм кимсь, але власне моральна образа. В маніфесті одного ватажка козацької доби є згадка не так про потурбування батька, як про його «безчестіє», про брак «респекту» * до нього.⁸⁸ Вони завше покликаються не — як роблять тепер — на своє число, чи на свої «страждання», чи на «права демократії», лише на свою гідність і вартість (свої діла). В листі кошового Семена Рубана до Мазепи згадується про «отвагу нашу рицерську», про «славетне гніздо Січі». Цей титул, на який так покликалися, шукаючи своїх прав, був тоді найважливіший. Вітаючи гетьмана Мазепу після одного з його успішних походів на татарів, Варлаам Ясинський цитує Апокаліпс (хто

* поваги.

з ліберальних цитаторів звертав колинебудь око на ту святу книгу?): «побіждающому дам сісти зо мною на престолі моєм, якоже и Аз побідих и сідох со Отцем на престолі Єго».⁸⁹

Це були часи, коли Величко називав наших предків «народом мужественним і рицерським», а його вождів — «отважними і храбрими».⁹⁰

Тоді навіть противники казали, що були козаки, щоправда, хлопами, «одначе такими хлопами, які достойні були бути Квінтами Цінцінатами». Тоді навіть суверен держави, яка мала з ними до діла, називав їх «мужественним руським народом», а інші — «діяволами Хмеля», що було не меншим компліментом.⁹¹ Шведський посол підкреслює їх «ревність... незнищиму й неvigасиму та все горіючу живим полум'ям», яка не дозволяє їм «прощати головним ворогам Бога». Подивляє їх похопність до «справедливої... мести за приказом сумління і чести», як їх до того намовляє «Божий маєстат».⁹²

Сам Густав Адольф, якого чимбудь не легко було здивувати, називав їх «діяволами» і старався притягти їх до своєї служби. Дорадники короля дивувались свіжості козацького народу, його «залізній молодості» і елементарній силі.⁹³ Зрештою «не тайна це для

всього майже світу, що військо запорозьке від віків, з дідів і прадідів своїх» були «люди лицарські», що за свою свободу «багато на марсових полях голов поклало».⁹⁴ А хто думав інакше, хто собі «хлопство козацьке за овчаров або січкаров... судили», для тих має літописець лише злорадні насмішки. Він пише про «фурію хлопську», про непокірну, незігнуту «буйловату шию» того народу, про «горді карки козацькі».⁹⁵

По Батоцькій пригоді вояків Тимоша Хмельниченка прозвали пошкодовані «крокодіями», що терзають людськість». «Тверде серце тих людей — пише історик — не мало над собою жалю. Здавалося, що самі фурії вселилися в них».⁹⁶ П. Куліш говорить про той народ, що, «порівнюючи з своїми сусідами, були вони глибші в любові і в ненависті», що нічого в них не було з «м'якості і жіночої легковірності».⁹⁷ Про «фурію» Сіркових вояків, яку несли в Крим, говорить теж літописець. З тих саме часів зберігся вислів одного з найгеніальніших українців всіх часів, який свій — не зовсім сповнений респектом — погляд на тодішніх противників уклав в лаконічну характеристику, назвавши трьох їхніх вождів — «латиною, периною і дитиною». Були це символи світу — переінтелектуалізо-

ваного, перевигідненого, здитинілого, представників якого знову Іван Вишенський звав «сластоїдами, цукролюбцями і периноспалами». ⁹⁸

Такими, як вони, був і їх Бог — страшний і неблаганний, караючий грішників, справедливий і милосердний до чеснотливих, до тих, що слухали його. Заключаючи один трактат, козацькі посли «призивали во свідительство страшних сил Бога», присягали іменем «страшного Бога», ⁹⁹ не бога Тагора!

Габ'янка згадує старих «воїнів руських», «яже аще і невірні бяху, но мужеством своим всі страны обношаху страхом». Про них же згадує і на них, як на своїх предків, покликується і Сірко, а були це «славно именитиі вожди наши козацкіи и скифославянскіи», які «не тилко Цариграду, но и всему царству греческому... були страхом». А Касіян Сакович за найважливіше завдання козацтва — в промові над гробом Сагайдачного — уважав: зберігати свою віру і тим «бути страшним племені поганському». ¹⁰⁰ Чисто біблійна уява про Бога, який був для вірних своїх «великий і страшний Бог». ¹⁰¹ Такий, який він був і для Шевченка і якого так не міг терпіти за це Драгоманов.

Думний московський дяк Іван Акінфієв знову не знаходить слів обурення на козаків за те, що готові були хоч чортові запродалися

в своїм стремлінні до волі. «Мені здається — казав — вони запродали б себе й самому пеклу, коли б прийшов сатана купувати їх». А боярин Шереметьєв говорив: «Проклятий народ! правдиві дияволи! Заведуть в провалля та й глузують».¹⁰²

На підставі висловів і посвідок сучасників, такими малює запорожців Д. Яворницький: були це люди дикі, безпощадні супроти своїх ворогів, але були добрими приятелями і вірними товаришами у взаємовідносинах. Хижі, жадні крові, не визнаючи ніяких прав чужої власності на землі «бісурменській»; у себе ж крадіж ногоя або череса» уважали за страшний кримінальний злочин, за який карали смертю... Лояльність у них стояла дуже високо. Одурити уважалося гріхом навіть самого чорта, якби він завітав до січового товариства. Найбільше цінили свободу, смерть воліли від неволі. «Хоч в Січі — оповідав один католицький священик — були люди всякого роду, одначе там панувала така чесність і безпека, що всякий, хто туди приїздив з крамом або так, не боявся і волосу стратити на голові. Серед вулиці можна було лишити свої гроші, і ніхто їх не торкнув».

Їх поглядом на життя було своєрідне епікурейство. За матеріальними користями не

гонилися. Абстинентами теж не були. В Січі говорили: «В нас на Січі звичай: хто О т ч е Н а ш знає, вранці встає, вмивається та й чарки шукає»... Але як за надужиття чаркою в поході вони карали, вже знаємо... З другої ж сторони вміли бути стойками. Кожного цікавило, щоб про нього нащадки могли сказати: «Умів шарпати, умів і вмерти не скиглячи».¹⁰³

Такий був цей тип людини, який червоною ниткою переходить від доби Мономаха, Ігоря, через козацтво аж до XVIII віку. Був це тип козака у Шевченка, в протиставленні до «гречкосія». Був це ідеал людини, яку ще хвалив, як взірець, Котляревський, протиставляючи його «мугирові»: «щоб був козак, а не мугир».

І був це тип, якого віддали анафемі ті прекраснодухи, що заповнили душу нашої інтелігенції в XIX віці і епігони яких калічать ту душу досі...

Демоліберальна, космополітична, гуманітарна, братерсько-народна, соціалістична, федералістична, ота «гречкосійська» пропаганда, яку принесла нашій знеможеній нації скалічена духом інтелігенція XIX віку, намагалася за всяку ціну знищити в нас той шляхетний тип, витворений історією і традиціями.

Щодо нашої інтелігенції — це їй у великій мірі вдалося. Витворився в нас тип Шевченко-

вого «свинопаса», людини, яка вірила не в страшного, а в поблажливого і всепрощаючого Бога; яка взагалі на індексі мала слово «віра» і особливо «фанатична віра»; яка ніколи своє право до життя не опирала на отих «натуральних правах», які Бог дав кожному звірю і кожному птахові, лише — на ласці іншого; яка мусіла те право обаргументувати «інтересами соціалізму», «поступу», чи якоїсь там «еволюції», і лише від них чекала здійснення того права; яка вірила в автоматичний похід людськості до «щастя», в зникнення «хижацьких інстинктів», в утопію вічного блаженства, в магічну міць намовлювання і надоумлювання, яка всі мужеські чесноти — ненависть до своїх «еретиків» і перекінчиків, відвагу, суворість до себе, карність, безпощадність до всього, що порушує чи розхитує спаяність збірноти, непохитність думки, прив'язання не до «злата» і «блата», а до «заліза», виклинала, як гріх.

Наші ліберали з їх традиціями драгоманівщини, Тагора і Толстого зробили в нас те саме, що — з меншим успіхом — деінде зробили «європейські нігілісти».

Вони «знеславили найцінніші по своїй якості чесноти». Вони прищепили нашій верховці «підозріння і зогидження всього гарного,

блискучого, багатого, гордого, самовпевненого, могутнього»... Всі «сильні почуття — зухвальство, насолоду, тріумф, гордість, відвагу нап'ятували вони, як щось гідне осуду». Їх намір був: «забрати чисту совість»¹⁰⁴ у представників героїчного типу давніх часів, понизити його в його власних очах, обезвартити, зогидити морально його шляхетний кодекс життя... Так, як ось робили вони і у нас, понижуючи ідею патріотизму і любови свого, понижуючи ідею власновладства, протиставляючи патріотизмові — «всенацію», рідному краю — всесвітянство, ідеї боротьби за буття — ідею вишахрованого буття, ідеї безнастанного зусилля — ідею порозуміння, ідеї власного права — ідею вселюдської етики, ідеї творчої людини — ідею «обставин» і «середовища» і хамелеонських чеснот пристосування до них.

Вони, ці переконані феллахи, були тими, які знищили в нашій душі наші історичні традиції, традиції духу давніх часів. Вони зробили з нами приблизно те, що зробили інші з римлянами, обернувши їх поволі в італійців кінця ХІХ віку, перед приходом фашизму, в нижчу расу.

Хто знає, чим були в наших очах, в очах пересічного європейця, італійці тих часів, часів погрому під Адуєю (1896), і той згодить-

ся, що це був в нашій уяві той самий тип, що його напр. описує Котляревський в «Енеїді»:

Італьянець же маляр,
Ісквапніший на всі штуки,
Співак, танцюра на всі руки,

в руках Кіркеї обернувся в мавпу... Пилип Орлик описує його як «перегрінуса з багателями, різними товарами: то олійками, то ножичками, бритвами, табакерками».¹⁰⁵ Такими можна було їх бачити і на Україні в кінці ХІХ віку, як мандрівних крамарів, а які так далекі були своєю психікою від тих, що помстили ганьбу Адуї в Абісинії та ставили чоло 54-им державам, що хотіли задушити нову Італію економічним бойкотом.

От щось подібне — що оця Кіркея з італійця — зробили з нашою провідною верхівкою в ХІХ віці (про винятки не говориться) демократичні пропагатори вселюдської етики й овечого патріотизму, зробили з давніх «хлопів-цінцінатів» інтелігентів-«мугирів». Вони вийняли з душі нації той каталізатор, без якого вона не могла наново стати такою, якою була колись...

Проклята проблема нашого часу є в тому, що нашій тривожній добі, подібній до віків XII чи XVII, бракує провідної верстви з світоглядом, рівнорядним до світогляду діячів тих віків. В одиницях, в масі безіменних героїв той старий світогляд воскрес наново на Україні в 1917. Але — не в нашій еліті інтелігентській.

Пропасть ділить драгоманівщину від тих блискучих часів нашої історії, від психіки її діячів, так само, як від духовости і характеру нашої епохи.

Доба Соловок, і — доба Любченків і Бондаренків...

Доба сміливих степових партизанів, як їх описує наприклад Юрко Тютюнник, партизанів, що наганяли жах навіть на залізні когорти кайзера, і — доба Тичини, що укладає мелодії до текстів чека.

Доба пробудженої гордості нації — і переломаних хребтів її еліти.

Доба стародавньої правди своєї землі, що передирається назверх крізь намул інтернаціональних ідей, і — доба вчених гермафродитів, які «вселюдськими» ідеалами присипляють ту правду своєї землі...

Доба певности себе і віри — і доба марних комбінаторів, які хочуть виблагати, чи виком-

бінувати Україну в місцях, де про неї і говорити не личило б.

Доба контрасту, розбіжності між тим великим, що ним вагітна епоха, і — акушерами-партачами.

Є три способи реагувати на дійсність. Перший — скоритися дійсності, бачити в ній — як Квітка-Основ'яненко в час кріпацтва — ідилію з квіточками, пташечками і травичкою — традиція царських слуг.

Другий спосіб — традиція інтернаціоналістична — голосіння, що світ «здурів» і «здиравів». Відклик до «людського почуття» «братів-пролетарів», «братів-хліборобів», «братів-слов'яни», до «приспаної совісті» сильних, до розжалоблення їх сердець... Але, як писала поетка:

Прокляті ті пісні,
Що викликають сльози в переможця:
То сльози нільських ящурів. (Леся Українка).

І третій спосіб — опертий на традиціях, про які говорив я тут. Amor fati — зріднитися з добою, що «голодна, мов вовчиця». Вслухатися в її поезію, вчутися в її хвилюючий ритм, вжитися в її стиль, мислити її категоріями: з а

— проти, своє — чуже, поразка — тріумф. Знати, що не треба йти на приманку, ані в капкан, ані на «обітниці і асекурації». Відрікатися від «єретиків» і відступників своєї віри. Не прислухатися до белькотіння фарисеїв, що виклинають «зоологічний націоналізм» і «хижацьку психологію» — не плюгавити тих великих чеснот, які нам залишили великі предки.

І нарешті — як казав Величко, — щоб «на останок, а найшкодливше» згадати — не нарікати на «обставини». Лише, як єпископ Серапіон з XIII в., мужньо визнати, що «коли наша величність спокірніла», коли ми «стали посміхом народів», то це тому, що «ми самі звели на себе, як дощ з неба, гнів Божий».¹⁰⁶

Хто нарікає на обставини, той чекає спасіння від чуда. Хто винить себе самого, той спасіння шукатиме у власній душевній регенерації, у власній психічній відміні.

Не в скалічених душах діячів XIX віку маємо шукати джерел цієї відміни, цього дійсного не відродження, а переродження. Лише в епохах, адекватних духом нашої доби. Там є наші традиції. В тих далеких, але таких близьких нам духом, людях. Коли їх окриляла не «радісна тиха надія, мов квітка лілеї», а те

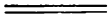
всежеруще внутрішнє полум'я, яке палило слабих і стало силних.

Викликати з мороку минулого тіні забутих і оббріханих предків, тих, які любили життя і не за те лише, що мало воно багато гарного, але які благословляли його навіть в його трагічним і в злім, не боячися ні одного, ні другого.

Викликати і виплекати дух, який геніяльно збагнув Шевченко, коли благав собі, «коли доброї жаль, Боже, то дай злої» долі. Аби не колодою гнилою валятися.

Так звані традиції XIX віку, традиції лібералізму, демократизму, віри в гармонію, віри в роззброюючу силу гуманності, в «сльози нільських ящурів», віри в усякі хімери, лиш не в себе, — ці традиції назрів час поховати. До людини іншого типу, іншого стилю мусимо взивати, бо ідеї свідчать про своє буття лише через стиль народів, через тип людей-творців. Візвати до воскресіння того типу людини, яка тверезо гляділа б в життя і майбутнє, а вірила тільки в себе та ще в свого страшного і справедливого Бога, який ледачим не помагає...

Там лише є наші традиції.

ПРИМІТКИ.

- ¹ М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну.
- ² Хліборобська Україна, кн. V, 1924-25, ст. 281—2.
- ³ Микита Шаповал, Українська Хата, Київ, 1913, стор. 307.
- ⁴ Громадський Голос, 1937, ч. 22. Н. Григоріїв, Спогади «руїнника», IX і ін.
- ⁵ М. Драгоманов, Австро-руські спомини, стор. 34—36.
- ⁶ М. Драгоманов, Два учителі, Спомини, Львів, 1902, стор. 60.
- ⁷ Праці укр. вищого педаг. інституту ім. М. Драгоманова. Збірник під заг. редакцією д-ра В. Сімовича, Прага, 1932, стор. 135—6. С. Русова, Картина споминів про М. Драгоманова.
- ⁸ Історія Русов или Малой Россіи, Сочин. Георгія Конискаго, Москва, 1846.
- ⁹ М. Возняк, Історія української літератури, Львів, 1921, т. II, стор. 213.
- ¹⁰ Там же, стор. 243.
- ¹¹ Там же, стор. 252.
- ¹² М. Костомаров, Історичні монографії, кн. IV, т. IX, стор. 214.
- ¹³ Літопис Самійла Величка, Київ, 1855, т. II, стор. 98—100.
- ¹⁴ Історія Русов, стор. 138—9.

- ¹⁵ Літопис Самійла Величка, т. IV, стор. 74.
- ¹⁶ М. Возняк, *ор. cit.*, т. II, стор. 211.
- ¹⁷ М. Драгоманов, Чудацькі думки, Листи на Наддніпрянську Україну.
- ¹⁸ М. Возняк, *ор. cit.*, т. II, стор. 145.
- ¹⁹ Самійло Величко, *ор. cit.*, т. IV, стор. 98.
- ²⁰ М. Драгоманов, *ор. cit.*
- ²¹ М. Возняк, *ор. cit.*, т. II, стор. 145.
- ²² М. Возняк, *ор. cit.*, т. II, стор. 179.
- ²³ М. Шаповал-Срібляиський, «Українська Хата», Київ, 1910, кн. 7—12.
- ²⁴ М. Грушевський, З початків українського соціалістичного руху. М. Драгоманов, Чудацькі думки.
- ²⁵ М. Возняк, *ор. cit.*, т. II, стор. 32.
- ²⁶ М. Возняк, Старе українське письменство, Львів, 1922, стор. 357.
- ²⁷ Історія Русов, стор. 141.
- ²⁸ М. Костомаров, Гетьманування Ів. Виговського.
- ²⁹ С. Величко, *ор. cit.*, т. II, стор. 31—4.
- ³⁰ Універсал Стетана Криштофа з Острога і Остра Остриці 1638 року. «Літопис» С. Величка, т. IV, стор. 142.
- ³¹ Історія Русов, стор. 204.
- ³² С. Величко, «Літопис».
- ³³ Історія Русов, стор. 229.
- ³⁴ Історія Русов, стор. 98.
- ³⁵ Хліборобська Україна, Відень, 1921, кн. 3, 63.
- ³⁶ Григорій Наш, Мораль, СПбєтербург, 1912, стор. 187—9.
- ³⁷ Див. про це докладно М. Мухин, Драгоманов без маски, і Більше світла.
- ³⁸ Софія Русова, Рабіндранат Тагор виховник, Праці укр. вищого педагогічного інституту ім. Мих.

- Драгоманова в Празі. «Науковий Збірник» т. I. під загальною редакцією д-ра Василя Сімовича, Прага, 1929, стор. 301—2.
- ³⁹ Л. Толстой, Патріотизм і уряд.
- ⁴⁰ Праці укр. вищ. педаг. інституту ім. Драгоманова, «Драгоманівський збірник», Прага, 1932, стор. 2, 18 і ін. Там же «Збірник», т. I, 1929, стор. 303.
- ⁴¹ «Діло» (стаття О. Саліковського), ч. 15, 1924.
- ⁴² «Вперед», Львів, 1933, травень, стаття В. О. Темицького.
- ⁴³ Історія русов, стор. 18, 139.
- ⁴⁴ Нова Україна, Прага, 1922, ч. 13—15.
- ⁴⁵ С. Величко, ор. сіт., т. II, стор. 363.
- ⁴⁶ «Літопис», пер. Коструби, т. II, стор. 89.
- ⁴⁷ Праці укр. вищ. педаг. інституту ім. Драгоманова, т. I, стор. 303.
- ⁴⁸ М. Грушевський, Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв., Київ, 1912, стор. 66.
- ⁴⁹ Хрестоматія церковно-словенская и древио-руская, Відень. 1854. стор. 277—279.
- ⁵⁰ М. Возняк, Старе українське письменство, стор. 372 і слід.
- ⁵¹ «Літопис» С. Величка, т. IV, стор. 305.
- ⁵² Історія Русов, стор. 63.
- ⁵³ Праці укр. педаг. інституту, т. I, стор. 297, 303.
- ⁵⁴ К. Пушкар, Націоналізм, Львів, 1933, ст. 33, 34.
- ⁵⁵ там же, стор. 74, примітка.
- ⁵⁶ і ⁵⁷ там же, стор. 126.
- ⁵⁸ Григорій Наш, Мораль, Петербург, 1912, стор. 154—55, цитата з Драгоманова.
- ⁵⁹ І. Франко, Михайло Павлик, 1905, ЛНВістник, стор. 160 і слід.
- ⁶⁰ Історія Русов, стор. 111.
- ⁶¹ «Літопис» С. Величка, т. IV, стор. 144.

- ⁶² М. Костомаров, Богдан Хмельницький, т. I, стор. 276.
- ⁶³ пор. Д. Донцов, Козак із мільйона свиніпасів, 1935, Вістник, стор. 369.
- ⁶⁴ І. Крип'якевич, М. Костомарів, Львів, 1925, «Стара Україна», V.
- ⁶⁵ Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923 ст. 175—6, примітка про П. Житецького.
- ⁶⁶ там же, стор. 190—91.
- ⁶⁷ К. Пушкар, ор. cit., стр. 60.
- ⁶⁸ «Нова Зоря», 1933, ч. 34, 1936 ч. 42.
- ⁶⁹ «Українська хата», Київ, 1913, стор. 305—306.
- ⁷⁰ Український соціологічний інститут в Празі, «Народознавство», I—III, 1931.
- ⁷¹ «Громадський Голос», 1938, ч. 3, Р. Літописець, Які були способи діяльності в нашій середньовіччі?
- ⁷² «Нова Зоря», 7 XII 1933.
- ⁷³ Н. Григоріїв, Спогади руйнника, 1937, «Громадський Голос», ч. 29.
- ⁷⁴ М. Возняк, Старе українське письменство, Львів, 1922, стор. 139.
- ⁷⁵ Праці укр. вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Прага, 1932, стор. 18.
- ⁷⁶ М. Возняк, Старе українське письменство, стор. 340.
- ⁷⁷ «Громадський Голос», ч. 33 і 39 м. р. і П. Феденко, Драгоманов і П. Ж. Прудон (Праці укр. вищ. педагог. інституту ім. Драгоманова, стор. 271—92).
- ⁷⁸ »Пролетарська правда», 21 VI 1925.
- ⁷⁹ Назар Гнатюк, Чужина у Шевченка, 1933, «Діло», 13 III.

- ⁸⁰ Історія Русов, стор. 204—05.
- ⁸¹ Добрий тон другої половини XVIII в. (Почаївський друк з 1770 р.) М. Возняк, Старе українське письменство, стор. 474.
- ⁸² Oswald Spengler, Politische Schriften, S. 86.
- ⁸³ «Хрестоматія церковно-словенская и древно-руская», Відень, 1854, стор. 232.
- ⁸⁴ там же, стор. 276, 280.
- ⁸⁵ С. Черкасеико, Про що тирса шелестіла, Праці укр. пед. інституту ім. М. Драгоманова, Прага, 1929, т. I, стор. 299.
- ⁸⁶ Квітка, От тобі й скарб!
- ⁸⁷ «Літопис Самовидця», Київ, 1878, стор. 113.
- ⁸⁸ «Літопис С. Величка», т. IV, стор. 137, і далші.
- ⁸⁹ «Літопис С. Величка», т. III, стор. 173, 174, 286.
- ⁹⁰ там же, т. II, стор. 31—4, 298.
- ⁹¹ М. Костомаров, Історичні монографії, кн. IV, т. IX, стор. 162—3.
- ⁹² «Маніфест Я. Руселія, шведського посла до козаків 1631 р.» Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1913, т. CXVII—CXVIII, стор. 66—67.
- ⁹³ там же, стор. 77.
- ⁹⁴ там же, стор. 127, з листа П. Дорошенка.
- ⁹⁵ С. Величко, т. IV, стор. 203, 217, 233, 264.
- ⁹⁶ М. Костомаров, Історичні монографії, т. IX, стор. 48, 227.
- ⁹⁷ П. Куліш, Отделение Малоросіи, т. I.
- ⁹⁸ М. Костомаров, ор. cit., і Возняк, Історія української літератури, т. II, стор. 152.
- ⁹⁹ С. Величко, ор. cit., т. IV, стор. 90, 93.
- ¹⁰⁰ М. Возняк, Старе укр. письменство, стор. 367, 380, 281.
- ¹⁰¹ П'ята книга Мойсея, гл. в. 21.

- ¹⁰² М. Костомаров, Гетьманування Ів. Виговського і Юрія Хмельницького, стор. 156, 159.
- ¹⁰³ «Из украинской старины рисунки акад. С. И. Васильковского и Н. С. Самокиша пояснительный проф. Д. И. Еварницкого Спетербург 1900.
- ¹⁰⁴ Fr. Nietzsche, Wille zur Macht, II Buch. Kritik der bisherigen höchsten Werte.
- ¹⁰⁵ Діярій гетьмана Пилипа Орлика, Варшава, 1936, стор. 10.
- ¹⁰⁶ М. Возняк, Історія, т. II, стор. 261.

Ціна 3.— крб.